

Ծաղիկ, փնջիկներ են շինում նորանից և այդ ծաղիկը կոչում է նորանցում Համբարձում, և փոքր աղջկայ ձեռքով բաժանում են դիւղի տներին և փոխարէն ստանում են իւղ, ձուրբիւնձ և այլ ուտելիքէն:

Այս հաւաքում են դաշտ, ընկոյզի ծառերի տակ, գրօսում են, երգում են, զուռնայով պարում են, ժողոված յուտելիքէնը վայելում են, որոնց մասնակցում են և հասակակից տղալք:

ԸՆՑԱՆԵԿՆ ԿԵՆՔ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵ՝

ՀԱՐՍՏՆԻՔ.

Ահա մի հանդէս, որ կատարում է մեծ շքեղութեամբ և ուրիշ գիւղերում մասնակցում են ոչ միայն հարսի ու փեսայի ազգականները, այլ և ամբողջ հասարակութեան անդամները: Պարսկահայ և Տաճկահայ գաղթականների մէջ մեծ շքեղութեամբ է կատարում այս հանդէսը:

Ինչպէս յայտնի է, ամենից առաջ կատարում է նշանադրութիւնը: Սովորաբար տղայի ծնողները և ազգականները որոնում են յարմար հօրսնացու լաւ գերդաստանից, ձիրակում, Քասեում և Կարսում աղջկայ հայրը եթէ իւր աղջիկը հարսնութեան տալու նպատակ ունի՝ պատասխանում է «Ժամանակդ կրկնէ, մինչև մեր տանը խորհուրդ կանենք», իսկ եթէ տալու միտք չունի, պատասխանում է, «կորուստդ մեր տանը չէ, դամաթդ Աստուծոյ ուզէ»:

Պատահում է որ հայրը կամենալով իւր աղջիկը հարսնութեան տալ օտար գիւղ, կանխօրէն վերաստուգում է տղայի կարողութիւնը, տունը, գոմն, ապրանքը, ապրուստը և այլն: Վերաստուգելուց յետոյ համաձայնում է նստել, բարեկամանալ, հիւրասիրուել և ստանալ փեսայի ծնողներից ընդայ, մահուդ, ձի, ատրճաճակ կամ մի այլ պարգև, որ երբեմն նորից վերադարձնում է իւր փեսային, համբուրելով, նորա Լիւսը: Այս ընծան կոչում է տնտեսութեան խալաթ (տուն տեսնելու)

Հաս. Պատկ.

Օջրած Երուսալ.

Թագուորին սարկրելու ծէսը.

Le rite de couper des cheveux.

Նշանադրութեան օրը փետային տանում են Հարսի տունը, հետն էլ զանազան ուտելիքէններ: Այդ տեղ հրաւիրւում են բարեկամները, դրացիները և ծխատէր քահանան, որ ընթրիքից առաջ փետայի հետ առանձնանում է կանանց սենեակը և հարսնացուին փետայի գէմ կանգնացնելով հարցնում է նախ առաջինի և ապա երկրորդի համաձայնութիւնը, որ արտայայտւում է գլուխ խոնարհացնելով և ապա տղան մատանին հագնում է աղջկայ մատին և շարղաթը ձգում է նրա գլխին, իսկ շրջապատողները կոչում են «Աստուած շնորհաւոր անի»:

Եթէ նշանադրութիւնը վերջանալուց լիտոյ զոքանջը իւր մօտ չպահի փետային, սա իսկոյն և եթ պէտք է վերադառնայ իւրեանց տունը: Նշանադրութեան հանդէսը կոչւում է նշան:

Հետևեալ օրը աղջկայ հայրը յարգի է հրաւիրում, այսինքն հացկեւութեան է հրաւիրում բարեկամներին և նոցա ներկայութեամբ մինը կանգնած՝ հատ հատ ցոյց է տալիս աղջկայ հանգերձեղէնը և տղայի տանից բերած ընծաները: Բարձրը ձայնով կոչում է. «Աստուած շէն պահի Բարսեղ խնամուն, որ բերել է այսինչ խալաթը, որ արժէ 25 մանէթ, այսինչ խալաթը 50 մանէթ» և այլն և միշտ բարձր դնահատելով:

Անմիջապէս լիտոյ սկսւում է սաշու (հարսնացուի երեստեսուկը), այն էլ դրամական նուէրներ հարսին փետայի, կրնքաւորի և սորանց բարեկամների կողմից և իւրաքանչիւր նուէրը և քանակութիւնը յայտարարւում է բարձրաձայն:

Հասնում է այն բոլէն՝ որ հարսին պէտք է դուրս բերին խնամիների առաջ: Նորա գլուխը և երեսը ծածկում են քողով: Դրացիներից կամ բարեկամներից մի հասակով կլն առաջնորդում է նորան և կոչւում է ուստա: Դրանը հասած՝ աղջիկը հեղեթեամբ գլուխ է խոնարհեցնում հանդիսականներին և ապա նա և ուստան միմեանց լիտելից ծանրաքայլ մօտենում են և համբուրում նախ քահանայի աջը, ապա քուռի և ապա միւս հրաւիրուածների, որից լիտոյ նորից կանգնում են դրան մօտ:

Մի շէշ օդի, երկու բաժակ ափսէի մէջ դրած, ուստան լցնում է բաժակները, իսկ աղջիկը ափսէով մատուցանում է

մինը քահանային, միւսը քաւորին և ապա ամենքին՝ նստած կարգով, կանխապէս իւրաքանչիւրի՝ ձեռքը համբուրելով:

Բաժակն ընդունելուց, օրհնելուց և խմելուց յետոյ իւրաքանչիւր ոք դրամական նուէր է ձգում բաժակի մէջ աղջկայ համար իբրև *կրօնատնայնիք* և ուստան բաժակից հանում է դնում ափսէի մէջ:

Քոլորին օղի մատուցանելուց յետոյ աղջիկը նորից կանգնում է դրան մօտ, ուստան բանում է նորա երեսը, ցոյց է տալի բոլոր հանդիսականներին, լսում են շնորհաւորանք և ապա երկուսն էլ առանձնանում են:

Ծրկատնայնիքի նուէրները պատկանում են աղջկանը, իսկ *սաշուէի* նուէրները ընդունում է աղջկայ կամ փեսայի հայրը և նորանով զարդ է դնում աղջկայ համար:

Այսպէս է վերջանում նշանադրութիւնը ձիրակցոց, Բառենյոյ և Կարսեցոց մէջ:

Պարալագեագի զաղթած հայ գիւղերում, Սէս, Կորադիզ, Խաչքար և այլն տղայի հայրը կամ բարեկամները զնայով աղջկայ հօր տունը՝ խօսք են բանում, աստիճանաւոր մօտենում են այցելութեան բուն նպատակին, եթէ փոխադարձաբար համաձայնութիւն է կայանում, հսնում են իւրեանց հետ բերած օղու շիշը և շնորհաւորական բաժակներ են խմում. հակառակ դէպքում շիշը չի կարող աշխարհ գալ: Համաձայնութիւնից յետոյ աղջկայ մօրը յանձնում է ոսկի, կամ մատանի և կամ այլ նուէր և այս կոչում է *բէհ*:

Մի քանի ժամանակից յետոյ տղայի հայրը իւր քաւորով և բարեկամներով զնում են աղջկայ հօր տունը՝ տանելով ոսկի կամ մանեակ կամ այլ նուէր: Միևնոյն ժամանակ իւրաքանչիւրը նոցանից տանում է մրդեղէն, ուտելիք, որ հացկերոյթից յետոյ դնում են առանձին առանձին ի ցոյց հանդիսականների: Սա կոչւում է *շիրընլըդ*: Միևնի բերած շիրընլըդը թողնում են ի վայելումն հիւրերի, իսկ մնացեալը տանում են աղջկայ մօտ:

Հեռաւոր հիւրերի ցրուելուց յետոյ մնում են մերձաւոր բարեկամները, որոնց մօտ դուրս է գալի հարսնացուն, մօտենում

է իւրաքանչիւրին, գլուխ է խոնարհեցնում և ստանում պարգև, *Նրոննալայ*։

Երեսնալայից լետոյ վերջանում է նշանադրութեան Հանդէսը և երբ տղայի Հայրը Հրաժեշտ է տալու, նորա Հետ վերադարձնում են նորա բերած բրիանի (տապալած ոչխար) ազդը (բուզը)։

Փետային տեսնելու Համար, եթէ նորան չեն Հրաւիրել զոքանչի տունը, աղջկայ Հայրը մի բարեկամ կնոջ Հետ այցելութեան է դնում, տանելով *դնձ*, այն է պարգև և բրիան։ Այնուհետև մինչև պսակը փետան ուղարկում է Հարսի Համար ջրհօրնեացը և զատկին բրինձ, մոմ, մրգեղէն, կարմիր ձու, աջահամրոյր քահանային տալու և ձեռքերի Համար խինա։

Երևանում՝ աղջիկն ու տղան իրար Հաւանելուց լետոյ՝ տղային բերում են աղջկայ տունը, ուր քահանան պահպանիչ ասելով երկուսի գլխին ևս մատանին թոյլ դնում է տղայի աջ միջամատում և առաջարկում է աղջկան Հանել և դնել իւր մատում՝ եթէ Հաւանում է տղային։ Աղջիկը ամօթխածութեամբ մօտենում, Հանում է և դնում իւր մատը։ Քահանան նորից Հարցնում է փոխադարձ Համաձայնութեան մասին և գլխի շարժումով պատասխան ստանալով օրհնում է նրանց։ Սա նշանադրութեան սկիզբն է կամ բէհը,

Ապա իսկական նշանադրութիւնից մի օր առաջ, պատրաստութեան Համար տղան ուղարկում է աղջկայ տունը միս, իւղ, գինի, բրինձ, օղի և մեղրամոմ. քահանան առաջ օրհնում է նշանը տղայի տանը և ապա զուռնայով Հրացանաձգութեամբ, աղմուկով, բարեկամներով շրջապատուած, գնում են աղջկայ տունը, ուր խառնուելով նորա բարեկամների Հետ՝ ուրախութիւն են անում, իսկ Հարսները ու աղջկուհիք պարում են։ Քահանան առանձին սենեակում միմեանց մօտ կանգնեցնելով նշանուածներին՝ նշանը տալիս է աղջկան և օրհնում է։ Հրաւիրուածները ճաշում են և ցրւում։

Հարսանիքից մի կամ երկու շաբաթ առաջ պատրաստում է *քթթը*, այսինքն տղան գնում է զանազան կտորե-

դէն իւր և Հարսր Հանդերձի Համար, որ մեծ Հանդիսով կարում են տղայի բարեկամները:

Քեասուումը. Դարալագեազի նոր Հայերի մէջ նշանադրութիւնից յետոյ տղահայրը իւր կնոջով և բարեկամներով և քահանայով գնում է նոր խնամու տունը *քեասուումը* կտրելու, այսինքն վերջնական փոխադարձ պայմանը որոշելու թէ փեսահայրը որքան բրինձ, գինի, արաղ, մսացու և փող պէտք է ուղարկէ աղջկայ հօրը Հարսանիքի պատրաստութիւնը տեսնելու Համար: Տուած փողը կոչւում է *նաղդ* կամ *բաշլըդ*:

Քեասուումը անելու ժամանակ տղահայրը առանձին նուէր է անում գիւղի եկեղեցու օգտին, 50 կոպէկ կամ աւելի երեց-փոխին և մի ռուբլի գիւղի *մէլիքին*, այն է հասարակութեան տանուտէրին:

Քեասում կտրելու սովորութիւնը, փող և խալաթ որոշելը կայ նաև Ղիրակի, Բասէնի և Կարսայ Հայերի մէջ. քեասումի հետ որոշւում է և միւս նուէրների քանակութիւնը — մսացու կով կամ եզ, իւղ, չիր, գինի, բրինձ և այլն, և այս ուտելիղէնները կոչւում են *եզու* կամ *բարխու*:

Ղազախում կայ և այժմ կամաց կամաց վերանում է քեասումի սովորութիւնը, բայց նոցանում կոչւում է *աստառածեւէր*:

Այս նախապատրաստութիւններից յետոյ արդէն մօտենում է Հարսանիքի կամ պսակադրութեան Հանդիսի օրը: Բասէնում և Ղիրակում նախկին ժամանակ, 3—4 օր Հարսանիքից առաջ փեսայի տանից տանում էին Հարսնացուի Համար կրծքի արծաթեայ զարդ — *օղակ* և մի թուփ շիւա Հարսին շապկացու:

Այժմ սորանց փոխարէն ուղարկում են մի կաւէ *ծրագ*, մի *հաց* և մի *խնձոր*, որոնք միասին կոչւում են *Ղարսեցոց* մէջ պուման, իսկ Բասենցոց մէջ *բուրջալ*: Պումանը կամ բուրջալն ստանալուց յետոյ անմիջապէս՝ աղջկայ Հայրըն աւելացնելով նորա վերայ իւր կողմից մի մի ճրագ, հաց և խնձոր, ուրեմն իւրաքանչիւր տեսակից մի մի զոյգ իբրև զուգաւորութեան նշան՝ վերադարձնում է տղայի հօրը: Սորանից յետոյ արդէն ասում են թէ Ագոյի կամ Կարոյի աղջկանը *բուրջալեցին*:

Ռուբլայը նշան է, որ աղջիկ Հարսնացուին տնէ տուն պտտեցնելու ժամանակ է: Արդարեւ, աղջկայ բարեկամները առանձնապէս հրաւիրում են իւրեանց մօտ աղջկանը և նորա հետ հասակակից ազաւր աղջիկներին պարելու և ուտելու:

Հարսանիքի առաջին ճաշը տրւում է կանանց, որոնց հրաւիրելու դուրս է գալի գիւղի մէջ քաւորակներ՝ ուսին կամ գլխին դրած Հարսնացուի համար նոր կարած քաթիրան կամ *կար սն*, իսկ ձեռքում փսէի մէջ *չարագ* (քիշմիշ, լարլաբու և այլն) գուռնան առաջին, միայնակ պտտւում է գիւղի մէջ և հրաւեր է կարգում կանանց: Հրաւերը կոչւում է *խնդրախ*: Հրաւիրուածները փրցնում են չարագից և հետաքրքրութեամբ դնում կարան կամ քաթիրան:

Հրաւիրուած կանայք փետայի մօր համար տանում են ընծայ *սեղան*, այն է պանիր, իւղ, ձուածեղ, գուլպա, արախճին և այլ այսպիսի բաներ, ու ինչ կարող է, դարսելով սոցա սինու մէջ և կամ սինի չունեցողը՝ մաղի մէջ: Կանայք ճաշում են ցերեկով և Հարսանիքի առաջին օրը, որի երեկոյին հրաւիրւում են տղամարդիկ: Սակայն եթէ փեսան և Հարսը նոյն գիւղումն են, տղամարդկանց ընթրիքը լինում է հետեւեալ օրը, երեկոյին:

Երկու երեք օր առաջ տղամարկանց Հարսանիքի են հրաւիրում փեսան և նորա քաւորը գուռնան առաջը և ձեռքում մի շիշ արագ: Իւրաքանչիւր տան առաջ տան տէրը յարգանքով ընդունում է նորանց և մի բաժակ օղի է վայելում նորանց ձեռքից իրլւ նշան, որ նա ընդունում է հրաւերը, պարտաւորւում է գալ Հարսանիքի և *սաշու* տալ: Նոցանից ու կամք չունի սաչու տալ, նա օղի չէ ընդունում և առաջին ընթրիքը վայելելուց յետոյ այլ ևս չէ մասնակցում Հարսանիքին: Սաչու տուողների համար, առաջին ընդհանուր ընթրիքից յետոյ, առանձին մսացու է մորթւում և առանձին կերակուրներ պատրաստւում:

Ուրբաթ օրը հարկաւոր է հրաւիրել քաւորին և միւս ժողովրդականաց. ուստի մսացուն մորթելու օրը փետան, նո-

րա ազափները, հայրը, մայրը, քույրը և մօտ բարեկամները գնում են քաւորին հրաւիրելու:

Փեսան վերցնում է իւր հետ շաքարի կտորներ, կամ խնձորներ, նորա մայրը կամ քույրը ձեռին մի փունջ ծաղիկ (մեխակ, մախմուր ծաղիկ, հոտաւետ չորացած կամ կանաչ մարգա և այլն), իսկ ազափները գաւաթով գինի, մի բաժակ ափսէի մէջ, շուրջը չոր միրգ շարած: Փունջը մատուցում է քաւորակնոջը, իսկ մնացեալներին մի բաժակ գինի:

Այսպէս է լինում՝ երբ քաւորը և փեսան միեւնոյն գիւղումն են, իսկ եթէ ջոկ գիւղումն են, այն ժամանակ քաւորը գալով փեսայի տունը, այն տեղ է պատրաստում *ծառը*, որ պարսկահայերի մէջ կոչւում է *ուրց*:

Փեսան և հիւրերը հաւաքուելուց յետոյ՝ ամէնքը միմեանց կից բոլորշի նստելով սկսում են բարձրաձայն գովել ուրցը, որ ունի իւր յատուկ երգերը: Ամենից առաջ գովում է քաւորը, ուրցը ձեռքում բռնած, այսինքն նա ասում է երգից մի տուն և ապա տալիս է կողքի նստածին, որ նոյնպէս երգելով մի տուն՝ տալիս է երրորդին և այլն: Այսպէս ուրցը պտոյտ է անում մինչև երգի աւարտը:

Ուրցը կամ ըստ մեր ռուսահայերի՝ *ծառ*, կազմուած է մի գլխաւոր փայտից, որի շուրջը թէք բարձրանում են ճիւղեր: Սորանց, ինչպէս և գլխաւոր փայտի վերայ շինած են խաչաձև փայտեր, որոնց ծայրերում տնկում են խնձորներ: Գլխաւոր փայտի վերին ծայրում դրած է հորիզոնական դիրքով խաչ, որ կոչւում է *կարաւ* և նորա խնձորները *գլխախնձոր*: Բացի խնձորներից՝ ուրցը զարդարում են նաև գոյն գգոյն թելերով:

Ուրցի գովասանական երգն Դարալադեաղի Կորադիդ, Սէս, Մարտիրոս, Փաշալու, Գնդէվազ և այլ գիւղերում, ուր բնակուած են գաղթած հայեր, երգւում է այսպէս.

Էս թագն իր խաչ,
Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
Ճնախաւոր պսակդ,
Սրեդ իր կանանչ:

Էս թագն իր խաչ,
Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
Ձնախաւոր թագուհիդ,
Արեդ իր կանանչ:

Էս թագն իր խաչ,
Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
Գլխակդ իր բուխարի
Արեդ իր կանանչ:

Էս թագն իր խաչ,
Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
Հուխադ իր ալ մահուդ՝
Արեդ իր կանանչ:

Էս թագն իր խաչ,
Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
Քարաքդ (զօտի) իր ապրան (Քիրմանի շալ)
Արեդ իր կանանչ:

Էս թագն իր խաչ,
Խաչի կոթն իր խաչ ու մաչ,
Սօլերդ իր սաղրի՝
Արեդ իր կանանչ:

Էս թագը վր թագի նման ի,
Դաւիթ մարգարայի թագի նման ի,
Որ թագն շուռ մուռ կայ:

Էս թագն վր թագի նման ի,
Սողամոն իմաստունի թագի նման ի,
Որ թագն շուռ մուռ կայ:

Էս թագն վր թագի նման ի,
Մելքոն, Կասպար, Բաղդասար թագի նման ի
Որ թագն շուռ մուռ կայ:

Էս թագն վր թագի նման ի,
Կոստանդին թագաւորի թագին նման ի,
Որ թագն շուռ մուռ կայ:

Էս թագն վր թագի նման ի,
Ապկար թագաւորի թագին նման ի,
Որ թագն շուռ մուռ կայ:

Էս թագն վր թագաւորի թագին նման ի,
Սէնաքարիմ թագաւորի թագին նման ի,
Որ թագն շուռ մուռ կայ:

Էս թագն վր թագաւորի թագին նման ի,

Յովասափ թագաւորի թագին նման ի,
 Որ թագն շուռ մուռ կայ:
 Էս թագն վիճ թագաւորի թագին նման ի,
 Տրթաթ թագաւորի թագին նման ի,
 Որ թագն շուռ մուռ կայ:
 Էս թագն վիճ թագաւորի թագին նման ի,
 Մանասէր թագաւորի թագին նման ի,
 Որ թագն շուռ մուռ կայ:
 Էս թագն վիճ թագաւորի թագին նման ի,
 Կիրկեօր Լուսաւորչի թագին նման ի,
 Որ թագը շուռ մուռ կայ:
 Էս թագը ինչ ուղելի,
 Թագաւորի մէջ կայնաճ կուզի,
 Որ շուռ կայ, (Թագաւորի մայրը կանգնում է):
 Էս թագն ինչ ուղելի,
 Թագաւորը իւր ազափներով կայնաճ կուզի,
 Որ թագն շուռ կայ, (նոյնը)
 Էս թագն ինչ ուղելի,
 Թագաւորի քոյրերը կայնաճ կուզի,
 Որ թագն շուռ կայ (նոյն.)
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Սուրբ Յնունդին տանք բարև,
 Թագաւորին ու թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Սուրբ Խաչափայտին տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Սուրբ գլխատէրին տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Քսան ու չորս մարգարէանց տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Տասներկու առաքելոց տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Երեք Հարիւր վացունը վեց Հայրապետաց տանք բարև,
 Թագաւորին, թագուհուն տայ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,

Քառասուն զինաւորաց տանք բարև,
 Թագաւորին, Թագուհուն տալ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Քառասուն մանկանց տանք բարև,
 Թագաւորին, Թագուհուն տալ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Երեք մանկունքին տանք բարև,
 Թագաւորին, Թագուհուն տալ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Քառասուն կուսանաց տանք բարև,
 Թագաւորին, Թագուհուն տալ շատ արև:
 Եկ բարև, եկ բարև,
 Ամենայն սրբոց տանք բարև,
 Թագաւորին, Թագուհուն տալ շատ արև:

Այս կանգնում են բոլորշի շղթաւուած և Թագաւորին
 կանգնեցնելով շրջանի կեդրոնում, երեսը դէպի աղօթարան
 (արևելք), ազափները դովում են նորան Հիտւեալ երդով:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քեզ նման,
 Կեարնան վարդն որ կբացուի,
 Խոտն (Հոտն) արևուդ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քեզ նման,
 Նարկիզ ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քեզ նման,
 Բալասան ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քեզ նման,
 Սուսուն ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քեզ նման,
 Սուսամբար ծաղիկ որ կծաղկի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քեզ նման
 Ամառուան վարդն որ կբացուի,
 Խոտն անեօշ արևուդ նման:

Թագաւորը, քաւորն և ազափները գնում են ուրբաթ
 օր փետալի զոքանջին այցելութեան: Փետան Համբուրում է

նորա ձեռքը, իսկ նա փեսայի երեսը՝ Փեսան և քաւորն ստանում են գուլպա. արխալուղ և ալլն ըստ կարողութեան: Ապա պտտւում են գիւղի մեծերի մօտ, համըրուում է փեսան նորանց ձեռքը. ծաղկափունջ է մատուցանում նորանց իբրև հրաւիրման նշան և նոքա էլ համըրուում են նորա երեսը: Այս հրաւերը կոչւում է «խարնըսի խառար»:

Հրաւերի հետեւալ օրից քաւորը միշտ իւր ձեռքում պըտտեցնում է ուրցը, մինչև հարսանիքի վերջը:

Հրաւիրուածների առաջ կատարւում է մսացու կովի կամ եղան մորթելու հանդէսը: Հանդիսաւոր կերպով դուրս են հանում նորան մի ընդարձակ տեղ, շրջապատում են նորան կանայք և տղամարդիկ: Զուռնան ածում է «Քեօր օղլու» եղանակը: Թագաւորը մօտենալով՝ ոտակապ և վալը ձգած մսացուն՝ դանակով փոքր կտրում է նորա վզի կաշին, որից յետոյ մորթում է մի ալլ անձը: Մսացուի մազից մի քանիսը դնելով արիւնոտ դանակի բերանին, թագաւորը պահում է իւր մօտ մինչև հարսանիքի վախճանը:

Երևանում փեսան նստում է մսացուի վերայ մինչև մորթել՝ վերջացնելը: Ապա արիւնոտում է մի կողպէք և տալիս է իւր մօրը պահելու մինչև առագաստը: Իսկ Դաւալու գիւղում արեան մէջ թաթախում են դանակ և մազէ լար: Խաչիկ գիւղում մսացուի պոչից երկար մազերը իրար կապելով զօտի շինում և արեան մէջ թաթախելով կապում է թագաւորը իւր մէջքը, անմիջապէս մարմնի վերայ, որպէս զի չալլ աշքը չազդի նորա վերայ:

Դարալազեազի նոր հայերի (գաղթած) մէջ մսացուն մորթելուց յետոյ զուռնան «Քեօր օղլու» եղանակը փոխում է *մեռնախաղի* եղանակի, որով աղջկունք և հարսներ թաշկինակները ծածանելով պարում են մսացուի շուրջը: Ապա տղամարդիկ նորանց հետ շղթայ կապած կազմում են ահագին շրջան և պարում են *գեօնդ* (եալի): Այդ ժամանակ թագաւորի ազգականները գինի են բերում իւրեանց տներից և հիւրասիրում են ամենին:

Այլ գիւղերից հրաւիրուած հիւրերի գալու ժամանակ զուռ-

նան դուրս է գալի ընդառաջ և ընդունում է իւրաքանչիւրին, իբրև արտակարգ պատիւ:

Սոյն ուրաթ երեկոյին պատրաստում են Հարսնահօր տան Համար, քեհսուսի Համաձայն, ըղոր խոստացած նիւթեղէնը, որ կոչւում է Նանը գօշտ, (նան — Հաց, գօշտ միս) և բարձած ազափներկց մինի վերայ, ուղարկում են խնամու տունը: Նա ասում է աղուէս:

Աղուէսին ուղեկցում են զուռնան, պարող աղջկունք և տղայք: Գորանց գնալու ժամանակ, ճանապարհին, ընդառաջ է դուրս գալիս գիւղի կտրիճներից մինը և առաջարկում աղուէսին կամ մենամարտել կամ տալ նորան մի գաւաթ գինի և աղատուել: Մենամարտը Հաղիւ է գլուխ գալի, այլ լաճախ ուղածն ստանալով՝ Հաշտութեամբ է վերջանում գործը:

Ղազախում, փեսան իւր ազափներով երբ գնում է մի այլ գիւղ իւր նշանածի Հետ պսակուելու, նա իւր Հետ անպատճառ պէտք է վերցնէ Հաց, խաշած միս, գինի Հարսնացուի գիւղի ազափների Համար, որոնք խմբովին կտրում են գիւղի մօտ Հարսնաւորների ճանապարհը և պահանջում են իւրեանց Հասանելի ուտելիքէնը, որ նորսնցում կոչւում է ազափանա: Երբեմն ազափանայի Համար ընդհարումն է ծագում:

Գարալագեաղում նանը գօշտը տանելիս տանում են և խինա, որի կէսը քաւորակինը թագաւորի տանը պահում է ու մօտիկ Հրաւիրուած ազգականներին բաժանելով՝ ստանում է նորանցից նուէր:

Աղուլիսում և շրջակայքում, Հալսանեաց Հանդիսի սկզբում, ուրաթ օրը, սազանդարներով կամ զուռնայով կատարւում է տաշտադրէրը: Հարսանիքի Համար Հաց թխող և խմոր հունցող կանայք տաշտի երկու ծայրից բռնած պարում են ու փեսայի հօրից ստանում են նուէր: Նոյն նուէրը Թուում է թոնդիր վառելու և գաթան թխելու ժամանակ:

Ապա ընտրւում է մառանապետ, որ նուէր ստանալով շալ գօտի պարտաւորւում է վերահսկել ուտելեաց և ըմպելեաց վերայ: Վերակուր եփողները՝ ամանները ձեռքներին պարելով՝ ստանում են իւրեանց Հաւանելի նուէրը և կանգնում են գործի:

Մարդկանց հրաւերը կատարում է մի ընտրեալի ձեռքով, որ մի մետաքսէ թաշկինակի մէջ չոր պահած ծաղիկներ է բաժանում և թաշկինակն իրան վերցնում:

Հետեւեալ օրը, շաբաթ, ընտրում է մի ազգաիրաւի և սա զուռնայի ուղեկցութեամբ, մետաքսէ թաշկինակը ձեռաւորաբար վերայ դրօշականման կապած, շրջագայելով հրաւիրում է թագաւորի մօտ ազգականներին, որոնք մի մի թաշկինակ են կապում ազգաիրաւու փայտին և զուռնային և որևէ պարգև ուղարկում փեսային:

Վերջը նուռն և խնձոր առած ազգաիրաւին հրաւիրում է քաւորին և քաւորակնոջը և զուռնայու հետ սոցանից ստանում են նուէր մի մի թաշկինակ: Քաւորակինը հետը առնում է մի կտոր շաքար և կանաչ ու կարմիր մետաքսէ թելհինան: Գորա համար քաւորակնոջ առաջ դնում են սինի, ջուր և հինա: Հէնց որ նա հինա և ջուր խառնում է իրար, զուռնան իսկոյն նուագում է, աղջկունք, կանայք և տղամարդիկ, որոնք այժմբը բեռած նայում էին քաւորակնոջ արարքի վերայ, իսկոյն ձայն են տալի ամէն կողմից «Ստուած շքնորհաւոր անի», և հինան սինով բարձրացրած պարում են:

Ապա մի խոնջայի մէջ պատրաստում են զանազան մրրգեղէն և շաքար և միւս խոնջայի մէջ հարսի հանդերձը և հինան: Երիտասարդ տղայք հինայով ներկում են մի խոյի ճակատը և մէջքը և կանաչ կարմիր թել են կապում վիզը, իսկ եղջիւրները զարդարում են վառ մօմերով:

Խոնջաներն ուսերին ազաիրաւին գլուխ կանգնած՝ երիտասարդները զարդարուն խոյը առաջն արած՝ պտոյտ են տալի հանդիսականների մէջ, և յետոյ քաւորակնոջ հետ, զուռնա նուագելով տանում են այդ բոլորը հարսնացուի տունը: Նորահարսի բարեկամները զուռնայով ընդառաջ են դուրս գալիս և ընդունում են նորանց:

Տարած խոնջաները և խոյը նորից պտոցնում են հանդիսականների մէջ և յետոյ խոնջաները նուիրում են հարսնացուին, իսկ խոյը նորա եղբօրը, որից յետոյ քաւորակինը, ազաիրաւին և նորանց ուղեկիցները նորից վերադառնում են փեսայի մօտ:

Հին Նախիջևանում և Հին Ջուղայում հարսանիքը սկսւում, (նորանց լեզուով *կայնում*՝ ա, բասենցոց լեզուով *բըռնում*՝ է, Ղազախում-նստում՝ ա) ուրբաթ օրը և այդ օրը քաւորը իւր հաշուով բաղնիք է հրաւիրում թագաւորին իւր ազափներով և այն տեղից իւր տունը հացկերութեան, ուր դուռնայի նուազածութեամբ ուրախութիւն են անում և պարում մինչև գիշերը:

Հետեւալ օրը, շաբաթ, կէս օրից առաջ քաւորակինը բաղնիք է հրաւիրում հարսնացուին նորա հասակակից աղջկանց հետ, տանելով բաղնսպան կնոջ համար նուէր մրգեղէն և պարսկական շաքարի ամենափոքրիկ գլուխ:

Այդ օրը, առաւօտ թագաւորը ուղարկում է հարսին մի ուշիւար՝ եղջիւրների վերայ խնձորներ անցուցած և վիզը կարմիր թաշկինակ կապած: Իսկ քաւորին ազափների ձեռքով ուղարկում է *խոնջա* (շաքարազուխ և մրգեղէն) և երեկոյեան նոյն ազափներով ուղարկում է հարսին մրգեղէն և չոր, չշաղախած, հինա և փոխարէնը հարսի տանից ստանում է նուէր մի շապիկ՝ կարմիր կամ սպիտակ դանաուզ մետաքսէ կրտորից:

Ապա երեկոյին՝ ազափները վառած մոմերով, զուռնայով, ուրախ և դուարթ գնում են քաւորի տունը՝ քաւորին հրաւիրելու թագաւորի մօտ: Քաւորը իւր հետ առնելով հինա, մօմ, դանազան մրգեղէն, կանաչ-կարմիր ժապաւէն և հարսի նաւրօտը, բարեկամներով հանդերձ, շրջապատուած լիշեալ ազափներով՝ գնում են թագաւորի մօտ, որ ընդառաջ է դուրս գալի, նուիրում է նորան մի խնձոր կամ նուռ և ներս է հրաւիրում:

Երևանում նոյնպէս քաւորը իւր հաշուով հրաւիրում է բաղնիք փեսային և ազափներին, ուր լողանում են, ուր ածելում են թագաւորի և ազափների երեսի մազերը, դանազան դովասանական խօսքերով հաղցնում են թագաւորի նոր շորերը, ապա սյդ տեղից զուռնայով գնում են ուղղակի քաւորի տունը, ուտում են միայն մրգեղէն և խմում են գինի: Պարում է *պուսջինը* քաւորի կինը կամ աղջիկը՝ ձեռքում ծածանելով

մետաքսէ թաշկինակ (բաղդադի) և ապա պտրելով մօտենում է թագաւորին և թաշկինակը կախում է աջ ուսի վերայ՝ ծայրերը ձախ թևի տակ: Այդպէս կապած թաշկինակը կոչւում է *կոսպանդ*:

Ապա ամբողջ խումբը, առնելով իւր հետ քաւորակնոջը, գնում են թագաւորի տունը: Այստեղ ուտելուց և պարելուց յետոյ՝ գիշերը *թթեթն* (հարսանեաց հագուստ) առած, զուռնայով, վառ մաշխալաներով, ուրախական աղաղակներ արձակելով գնում են հարսի տունը:

Հին Զուղայում և Հին Նախիջևանում ընթրիքից առաջ, թագաւորին առանձին սենեակում նստեցրած՝ շրջապատում են նորան և պարում են: Սափրիչը ածելում է նորա երեսը և նորա կուրծքից դեռ չառած սպիտակ թաշկինակը, սափրիչը տալիս է հայելին թագաւորի ձեռքը և հանդիսականներին հրաւիրում է նուէրներ դնել հայելու վերայ սափրիչի օգտին: Առաջինը մօտենում է քաւորը, որ համբուրելով թագաւորին, դրամական նուէր է գնում հայելու վերայ: Նորանից յետոյ մօտենում են թագաւորի մայրը, քոյրը և այլ բարեկամները:

Ընթրիքից յետոյ քահանան օրհնում է թագաւորի հանդերձը, որի ժամանակ թագաւորը և աջ ու ձախ կողմից քաւորը և խաչեղբայրը վառ մոմերով՝ չոգում են ծնկների վերայ: Քահանան իւր վարձն ստանալով քաւորից և թագաւորահօրից՝ ածուրդ է նշանակում *ազափրաշի* ընտրելու և ազափրեցից ով շատ է առաջարկում եկեղեցու օգտին, նա է ընտրւում ազափրաշի:

Վերջինս իրաւանց տէր դառնալով՝ սկսում է հրաւիրականներ ղարհնած հանդերձը հալցնել թագաւորին և չուխի մի թևը չհալցնելով կանգ է առնում մինչև թագաւորահայրը տայ նորան *խալաթ*: Խալաթն ստանալուց յետոյ ազափրաշին տանում է թագաւորին միւս սենեակ և այնտեղ հալցնում է միւս հանդերձը:

Ապա նուագածուները տեղափոխւում են կանանց բաժին, որ հրաւիրւում են թագաւորը, կնքաւորը և խաչեղբայրը:

Քաւորի կիներ կամ քոյրը՝ կանաչ ու կարմիր ժապաւէնները ձեռքին, պարելով մօտենում է թաղաւորին և ժապաւէնները դնում է նորա արխայուղի կոճակներում: Սորանից յետոյ նոյն քաւորակիներ կամ քոյրը պարելով մօտեցնում է ափսէի մէջ շաղախած Հինան, որի մէջ աջ ձեռնի ճկոյթը թաթախում են թաղաւորը, կնքաւորը և խաչեղբայրը և զրամական նուէր ձգում ափսէի մէջ:

Դարալազէի ազի դաղթական Հայերի մէջ սափրիչը ածելում է թաղաւորի երեսը հրապարակով, Հանդիսականների առաջ և կիսատ թողնելով նուէրներ է ոտանում Հանդիսականներից, որ կոչւում է *ըռըսում*, այսինքն պարտաւորութիւն: Սորանից յետոյ թաղաւորը փոխում է Հանգերձը, նորա քոյրը կապում է նորա ուսին թաշկինակ, նորանց բարբառով *խարջըկոթ*, և աչքիւրին ուս դեղ է քաշում, որից յետոյ գնում են Հարսի տունը:

Դաւալու գիւղում՝ խոր վիրապի մօտ, ուղարկում են Հարսի Համար մի տոպրակ Հինա ամանի մէջ, Հետն էլ չամիչ, փշատ և ալլ մրգեղէն, վրայից էլ թաշկինակով ծածկած: Քաւորի աղջիկը իւր գլխին դրած այդ բոլորը, զուռնայի Հետ, տանում է Հարսի տունը, ուր Հարսնամայրը քաւորի Համար ուղարկում է մի զոյգ գուլպա:

Խաչիկում առաջին ուսկապը *կարմիր* մետաքսից կապում է քաւորիկին կամ քոյրը թաղաւորի աջ ուսին, իսկ *կանաչը* ձախ ուսին կապում է Հարսի տանը Հարսնաքոյրը կամ մայրը: Երկու ուսկապն էլ քահանայի բաժինն է:

Ղաղախում գեղեցիկ տեսարան է, երբ թաղաւորը զարդարուած նոր Հանգերձով և շրջապատուած Հանդիսականներով և աղափներով, որոնք այնտեղ կոչւում են *մափարոններ*, կանգնած բացօթեայ, նորա քոյրը *քեալաղայայ* մետաքսէ թաշկինակը ձեռին ծածանելով, զուռնայի նուագածութեամբ սլարում է ծանրաքալ և մօտենալով եղբորը, Համբուրում է նորան և թաշկինակը աջ ուսով կապում է ձախ թևի տակ: Դա կոչւում է այն տեղ *ուսկապ*:

Ջիրակի, Կարսի և Բասենի գիւղորայքում Հարսանքի

երկրորդ օրը մի քանի երիտասարդներ քաւորի առաջնորդութեամբ, բայց առանց թաղաւորի, գնում են Հարսին բերելու և սոքա կոչւում են հարսնառներ:

Վերջիններիս գնալուց յետոյ՝ քաւորի արգականներից մինը հրաւիրում է իւր տուն նորափեսին և ժողովում է նորա համար աղափներ, լողացնում են նորափեսին, հազցնում են նոր հանգերէ: Սափրիչը սափրում է նորա և աղափների երեսները: Այդ ժամանակից նորափեսին անուանում են թաղաւոր: Նորա չիխի ֆասը կամ արախճինը սափրիչը վերցնում է իւրեան:

Աղափները թաղաւորի վզով խաչաձև անցուցանում են միտաքսէ թաշկինակ, որ և ասում է կոսպանդ, իսկ ոտերին, հազցնում են սօլեր: Կոսպանդը և սօլերը նուիրում է ք. ուրը: Աղափները Հինով ներկում են թաղաւորի և իւրեանց ձեռքերը: Բայց նախքան թաղաւորին հազցնելը, նորա հանգերձը քահանան օրհնում է և յանձնում է աղափներին:

Այլէքսանդրապօլում աղափրաշին թուրը ձեռքին բարձր ձայնով դիմի. այլ աղափների խմբին, ասում է. «Թաղաւորի աղափներ, գիտէ՞ք մեր թաղաւորն ինչ ունի: Աղափրաշին ցոյց տալով արխալուղը, շարունակում է «Մի լաւ թանգաղին շալ արխալուղ, զինը չորս թուման: Խումբը երգում է:

Ասենք շնորհաւոր, ասենք շնորհաւոր
Մեր թաղաւորին հազար շնորհաւոր:

Նոյն աղափների միւս խումբը երգում է տանկերէն.

Դիախ մութարաք,
Գէյսա մութարաք,
Բըզըմ գիւվանգեայ՝
Այ եշիլ գեարաք:

Այս երգի բառացի թարգմանութիւնն այն է.

Ասենք շնորհաւոր,
Հագնի շնորհաւոր,
Մեր նորափեսին՝
Կարմիր, կանաչ է հարկաւոր:

Ազափ բաշին նորից ցոյց տալով մի ալլ Հագուստ, դի-
ցուք շալուար, դուլում է նորան և գնահատում է շատ թանգ
և առաջին խումբը կրկնում է. «Ասենք շնորհաւոր» երգը, իսկ
միւս խումբը՝ տաճկերէն երգը: Այսպիսով դուլում է ամէն մի
շորը և վերջինը դուլում է գլխարկը և մետաքսէ կուսպանդը,
որ երեք անգամ պտտցնելով թագաւորի գլխի շուրջը, գլխարկը
դնում է նորա գլխին, իսկ կուսպանդը կապում է ուսի վե-
րայ:

Երբ Հագուստով զարդարում են թագաւորին, ապա ոկը-
սում են դուլի նորա Հանդերձի մասերը: Ազափների առջին
խումբը երգում է՝

Էս օր մեզ էրնէկ,
Մեզ Հագար էրնէկ,
Մեր թագաւորն է աջ
Աչկոց խաչ ու մաչ,
Կոսպազն է կարմիր,
Արեն է կանանչ:

Սոյն ալս բոլոր տունը ամբողջութեամբ կրկնում է ազափ-
դերի երկրորդ խումբը, որից յետոյ առաջին խումբը նորից շա-
րունակում է և երկրորդը կրկնում է,

Էս օր մեզ էրնէկ,
Մեզ Հագար էրնէկ,
Մեր թագաւորն է աջ
Աչկոց խաչ ու մաչ,
Դօտիկն է արծաթ,
Արեն է կանաչ:

Այսպէս յիշատակում են Հանդերձի բոլոր մասերը: Ապա
սկսում են դուլարանել անմիջապէս թագաւորին նոյն երգերով,
որոնցով երգւում են Չիրակի գիւղերում և որոնք յիշատակւում
են ստորև. այն է «Թագաւոր լինչ բերում քէ նման», և այլն,
որից յետոյ «Խնձոր, Խնձոր գլխինձոր» և այլն, դուլելով նաև
սորա մէջ թագաւորին, թաշուհուն, խաչեղբօրը, քահանային,
տիրացուներին, ազափներին և այլն:

Բասենում, Ջիրակում և այլ տեղեր ազափրաշին Հանդիսականների առաջ բազմացնելով թագաւորին՝ սկսում է երգել և Հանել նորա նախ գուլպաները, ապա շալուարը, ապա արխալուղը, ապա շապիկը և այլն: Իւրաքանչիւրը Հանելու ժամանակ նա բարձր ձայնով երգում է.

Օղլան, Հարամզադա սան,
Կորխերամ եալդադասան,
Գեաթր ջորաբն չեղարեմ,
Դհա երան դազմանամ:

Սորա թարգմանութիւնն այս է.

Տղայ, խաբեբայ ես,
Վախենում եմ խաբես,
Բեր գուլպադ Հանեմ,
Էլ ոչմի տեղիդ չեմ դիպչիլ:

Այս տունը ամբողջութեամբ կրկնում են միւս ազափրերը, որ կազմում են մի առանձին երգեցիկ խումբ: Ազափրաշին շալուարը Հանելով՝ նորից շարունակում է երգել.

Օղլան, Հարամզադա սան,
Կորխերամ եալդադասան,
Գեաթր ուչկուրն չեղարեմ,
Դհա երան դազմանամ:

Ազափրերը կրկնելուց յետոյ՝ ազափրաշին նորից շարունակում է.

Օղլան, Հարամզադա սան,
Կորխերամ եալդադասան,
Գեաթր արխալուղըն չեղարեմ՝
Դհա երան տազմանամ:

Այսպէս երգելով և բոլոր Հին Հանդերձը Հանելով ազափրաշին փոխում է երգը և երգի նշանակը և սկսում է նորը Հագցնել և իւրաքանչիւր մասը Հագցնելիս նա հրգում է՝

Գէչդերըն, Հայ գէչդերըն,
Բիլմազ իսա բըլդերըն,
Գեաթըր ջորաբըն գէչդերեմ՝
Դըհա երան դազմանամ:

Այն է

Հազցրէք, հայ հազցրէք,
Եթէ չի հասկանում հասկացրէք.

Բեր, գուպէդ հազցնեմ,
Իչ ոչ մի տեղիդ չեմ գիպչիլ:

Ազափների խումբը այդ տունը կրկնելուց լետոյ՝ ազափրա-
շին շարունակում է երգել հայերէն.

Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի գուպէք շնորհաւոր:

Այս տունն էլ խումբը կրկնելուց լետոյ՝ ազափրաշին շա-
րունակում է նորից թուրքերէն.

Գէշդըրն, հայ գէշդըրն,
Բիլմազ իսա բըլդըրն,
Գեաթր ուչկուրն գէշդըրն
Դհա երան դազմասամ:

—
Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի շալուար շնորհաւոր:

—
Գէշդըրն հայ գէշդըրն,
Բիլմազ իսա՝ բըլդըրն,
Գեաթր քեօնազըն գէշդըրն,
Դհա երան դազմասամ:

—
Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի շապիկ շնորհաւոր:

—
Գէշդըրն, հայ գէշդըրն,
Բիլմազ իսա բըլդըրն,
Գեաթր գիպունն գէշդըրն,
Դհա երան դազմասամ:

—
Ըսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի կարէն շնորհաւոր:

—
Գէշդըրն, հայ գէշդըրն,
Բիլմազ իսա բըլդըրն.

Գեաթը կուրջաղն գէշըրըմ,
Դէա երան դագմասամ,

—

Հսենք շնորհաւոր, ըսենք շնորհաւոր,
Մեր թագաւորի գօտիկ շնորհաւոր:

Ապա թուրը կապելով թագաւորի մէջքը՝ ազափրաշին երգում է և ազափները կրկնում են Հետեւեալը.

Այ նազինան, նազինան,
Քեաբաբ բիշար քեօզինան,
Գեաթը ասպարն գէշըրըմ
Արգեանլարըն սեօզինան:

Սորանից լետու ազափները միացած գումում են թագաւորին Հատեւալ երգով.

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Գուրբէքն էր նշխուն,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Չալուարն էր կապուտ,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Բինիշն (վերարկու) էր կարմիր,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Փէշքիրն էր նշխուն,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,
Գդակն էր բուխարա,
Արևն էր կանանչ:

Մեր թագաւորն էր խաչ,
Հայոց խաչ ու մաչ,

Ճապիկն էր կարմիր.

Օրէն էր կանանչ:

Այ նոր գեօզալ նոր գեօզալ,

Նոր և շնորհաւոր գեօզալ,

Քո բինիշն էր նոր, գեօզալ:

Սոյն այս գովը երգոււմ է և Դաւալու գիւղում, որի ժամանակ բարեկամները փաթաթուում են թագաւորի վզով և մի մի թաշկինակ դնում նորա գօտկում:

Բասենու գիւղերում թագաւորի շորերը Հազցնելու ժամանակ աղափներից մինը Հազցնում է և միւսները երգում են Հետևեալ երգը.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ լաւ շաքիկմ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ լաւ դութ իշլիկմ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ լաւ գօտիկմ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ լաւ ֆասմ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ լաւ վալամ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ լաւ գիլլիկմ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ ջուլստ ջորաքմ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ ջուլստ կո՛ղարամ պիտի.

Մեր թագաւորին ինչ պիտի,

Մէկ լաւ փէշքիրմ պիտի:

Նախկին ժամանակ՝ Բասենում՝ թագաւորի գլխին դնում էին ֆաս և ղազ (չալմա) և վրան ծածկում էին քինիշ, ալսինքն կարմիր մահուդից երկաշ վերարկու: Ամէն ոք ձեռնաՀաս չէր, իբրև թանգադին Հանդերձ, ունենալ իւր սեպՀականը և Հարկադրուած էր խնդրել ուրիշներից և սորանից լառաջ էր գալի անյարմարութիւն: Ուստի զօրանց փոխարէն ալժմ գործ են ածում մօրթէ գտակ և մազէ ետփնջի:

Հանդերձ Հագնելու նշանաւոր Հանգէսը վերջանալուց յետոյ թագաւորը Համբուրում է քաւորի ձեռքը և շրջապատուած ազափներով գնում է նախ եկեղեցին՝ Համբուրելու, ապա պըտտում է գիւղի բարեկամների տները, ուր նուէր է ստանում դրամ, թաշկինակ և այլն, իսկ նորա ազափները Հիւրաւորւում զանազան ուտելիքներով: Ապա դառնում են թագաւորի տունը:

Սակայն թագաւորը քաւորի տանից դուրս գալուց սկսած մինչև թագը վերցնելը միշտ ծածկում է քիթը կլորած թաշկինակով, որ իբրև թէ գիւղում հարբուխ ցաւը չերևայ:

Տուն վերադառնալով թագաւորը քաւորի և ազափների հետ բազմում է տախտակներից կազմած բարձրութեան վերայ, որ ասում է թախտ: Երբ այս կամ այն հրաւիրուածը մըտնում է տուն, բարևում է թագաւորին և ազափներին ալ խօսքերով. «Բարև պարոնաց» և ազափները պատասխանում են. «Աստծու բարին գալողաց»:

Հէնց որ, երբեմն, հրաւիրականներից մինը կամ միւսը ձայն է տալիս «Թոռն է», ազափները պատասխանում են «Աստծու գառն է» և իսկոյն թագաւորը, կլոր թաշկինակով քիթը ծածկած, ոտքի է կանգնում և կանգնած մնում, մինչև հիւրերից նստելու թողուլութիւն չստանալ:

Դեռ քանի թագաւորը քաւորի տանն է լինում, այնտեղ ազափները շինում են փալտից ծառ, որ պարսկահայերի մէջ, ինչպէս տեսանք, կոչւում է ուրց: Ծառի վերի ծայրը կոչւում է կաքաւ: Ծառը զարդարուած է գոյնզգոյն թելերով:

Թագաւորն իւր տուն վերադառնալուց յետոյ ծառը բերում են քաւորի տնից, որպէս զի թագաւորի տանը զարդարնն նորան խնձորներով, ջղանով և ապա զովարանեն: Երկու ամուսնացած տղամարդ նստած բռնում են ծառը և նորանց առաջ կանգնում է լեզուով ճարպիկ մի տղամարդ: Առաջինը մօտենում է քաւորակինը և նուիրում է մի խնձոր՝ վրան զարկած գոյնզգոյն թելերով զարդարուն փաքիկ խաչ, որ կոչւում է ջղան:

Կանգնած ճարպիկը օդի մէջ պտտցնելով ջղանը, զուար-

ճախօսութեամբ կոչում է «օրհնեա՛, տէր, ջամիաթ, անգաջ արէք, քաւորիկնր սանահօր համար մի խնձոր է բերել, ջղան վրէ՛ն, հալով, հոլով, նորա մարդը ինչ որ աշխատել է մալով, մարդով, տուէլ է էս մի խնձորին, որ կաթէ խոյ, խորասան, Հի՛նդ, Հնդստան, Բալխի, Բուխարայ, Ջաքի, Ջիրվան, Ջամախի, Ստամբուլ, էս օրս իրան տղին եղնի, շէն մնայ՝ շէնս: Ըմենքն էլ ձայնում են. «շէն մնայ:»

Դառ ըսնողներից մինը տնկում է ջղանով խնձորը ծառի վերին ծայրում՝ կաքաւի վերայ: Ապա բերում են խնձոր թագաւորի քոյրը, մայրը կամ հարօր և միւս բարեկամներն ու հրաւիրուածները և նրանց բերածը գովելուց յետոյ զարդարում են ծառը:

Ապա երկու խմբի են բաժանւում և սկսում են զովասանել ծառը հետեւեալ կերպով: Առաջին խումբը հարցական ձեւով դիմում է երկրորդին, իսկ երկրորդ խումբը պատասխանի ձեւով զարձնում է առաջինին: Ուստի, որպէս զի կրկնութիւն չլինի, առաջին խումբը նշանակում եմ ա տսուով, իսկ երկրորդը բ տսուով:

ա. Օրհնեալ է Յիսուս,
Օրհնեալ է Քրիստոս,
Խաչս բազմեցաւ,
Ծառս բազմեցաւ,
Ծաղկեցաւ ծառս կանանչ,
Ինչո՞ւ նման էր,
Լուսեղէն պտուղ տուաւ,
Ինչո՞ւ նման էր:

բ. Ծաղկեցաւ ծառս կանանչ,
Ինչո՞ւ նման էր,
Լուսեղէն պտուղ տուաւ՝
Եայլայ նման էր:

ա. Այն ճեղքեր ալփին ալփին
Ինչո՞ւ նման էր,
Լուսեղէն պտուղ առաւ՝
Ինչո՞ւ նման է:

բ. Այն ճեղքեր ալփին ալփին,
Աստուածածինն էր,

- Լուսեղէն պտուղ առաւ,
Տէր Միածինն էր:
- ա. Այն էգուան հովն էր հովեց
Եւ աննման էր.
Աղուէնուն զեղնէր, մտնէր,
Ինչա՞ն նման էր:
- բ. Այն էգուան հովն էր հովեց,
Առաքեալներն էր.
Աղուէնուն զեղնէր մտնէր,
Արդար հոգիքն էր:
- ա. Այն բախչէն, կանանչ բախչէն
Ինչա՞ն նման էր.
Ծով մը կար բախչի դուռը,
Ինչա՞ն նման էր:
- բ. Այն բախչէն, կանանչ բախչէն,
Այն մեր դրախտն էր.
Ծով մը կար բաղնի դուռը՝
Այն էլ դժոխքն էր:
- ա. Ղարղ (կանգ) եղաւ միջնածովին.
Ինչա՞ն նման էր.
Այն աղբիւր որ ոտնազնաց,
Ինչա՞ն նման էր:
- բ. Ղարղ եղաւ միջնածովին,
Էն մեղաւորներն էր.
Այն աղբիւր որ ոտնազնաց,
Գէտ Որդանանն էր:
- ա. Այն աղբիւր որ մկրտեցին,
Ինչա՞ն նման էր.
Ճեղքերն ամէն ալփին ալփին՝
Նայվա՞յ նման էր:
- բ. Աղբիւր որ մկրտեցին,
Սուրբ Կարապետն էր,
Ճեղքերն ամեն ալփին ալփին,
Այն խնկէ ծառն էր:
- ա. Էն սեղան բարձրասեղան
Ինչա՞ն նման էր.
Էն հնձան բոլոր հնձան,
Նայվա՞յ նման էր:

- բ. Էն սեղան բարձրասեղան
Էջմիածինն էր.
Էն հնձան, բոլոր հմանն,
Էն Երուսաղէմն էր:
- ա. Այն խաչեր, բարձրախաչեր
Ինչա՞ն նման էր.
Բուրվառ ձեռք որ ժուռ կուզար՝
Ինչա՞ն նման էր:
- բ. Այն խաչեր, բարձրախաչեր,
Տէր քահանան էր.
Բուրվառ ձեռք որ ժուռ կուզար՝
Այն սարկաւազն էր:
- ա. Այն սալամ (Թռչուն) սար հնչելով
Տեսէք այն հրն է.
Էն կաքաւ կարկաչելով
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Էն սալամ սար հնչելով
Պարդապետն է,
Էն կաքաւ կարկաչելով
Երիցաներն է:
- ա. Էն ճնճուղ ճըլվտալով
Տեսէք այն հրն է.
Երկու ճնճուղ կանանչ բաղչէն,
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Էն ճնճուղ ճըլվտալով,
Տիրացուներն է,
Երկու ճնճուղ կանաչ բաղչէն
Սրդար հողիքն է:
- ա. Արեգակ նոր շաղեշաղ
Ինչա՞ն նման էր:
Լուսնեակ նոր սարն ելաւ,
Ինչա՞ն նման էր:
- բ. Արեգակ նոր շաղեշաղ,
Այն Թագուհին էր.
Լուսնեակ նոր սարն ելաւ,
Այն Թագաւորն էր:
- ա. Յիսուսի Քրիստոսի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ.

- Սուրբ Կարապետի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
- բ. Սուրբ Էջմիածնի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
Սուրբ Լուսաւորչի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
- ա. Սուրբ Նրուսաղէմի սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
Սուրբ Նարեկացու սուրբ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ:
- ա. Ծաղկեցաւ ծառս կենաց
Տեսէք այն հրն է,
Բազմեցաւ խէչն ի գլխուն,
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Ծաղկեցաւ ծառս կենաց
Էն թագաւորն է,
Բազմեցաւ խէչն ի գլխուն,
Էն իւր ստակն է:
- ա. Այն խնձոր, գլխախնձոր,
Տեսէք այն հրն է,
Այն խնձոր, գլխազլոր,
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Այն խնձոր, գլխախնձոր,
Թագաւորաշայրն է,
Այն խնձոր գլխազլոր,
Այն ազափներն է:
- բ. Այն խնձոր աջ աթոռին
Տեսէք այն հրն է:
Այն խնձոր ձախ աթոռին,
Տեսէք այն հրն է:
- բ. Այն խնձոր աջ աթոռին
Այն խնդրալոյսն է,
Այն խնձոր ձախ աթոռին
Էն թագուհին է:
- ա. Այն չորան, բարձրաչորան
Եւ աննման էր,
Հրեղէն թուրն ի ձեռին
Ինչն նման էր:

- բ. Այն չորան, բարձրաչորան,
Այն հարսեղբայրն էր.
Հրեղէն թուրն ի ձեռին՝
Այն խէչեղբայրն էր.
- ա. Այն երկինք որ ամպ ու պարզ
Եւ աննման էր.
Երկու հաւք որ տեսետափ (չոզնած)
Ինչմ նման էր.
- բ. Այն երկինք որ ամպ ու պարզ
Այն խնամտիք էր,
Երկու հաւք որ տեսետափ,
Խնամտոց խօսքերն է.
- ա. Այն խնձոր գլխազլոր
Ինչմ նման էր,
Փունջ մանուշակ որ ծաղկեցաւ,
Եայլայ նման էր.
- բ. Այն խնձոր գլխազլոր
Էն ազափներն է,
Փունջ մանուշակ որ ծաղկեցաւ,
Էն աղջիկներն էր.
- ա. Էն փտած կոճն ի որմին,
Տեսէք էն ձրն է.
Էն կարաս գլխազլոր՝
Տեսէք էն ձրն է.
- բ. Էն փտած կոճն ի որմին
Հալւորներն է,
Էն կարաս գլխազլոր,
Պառաւներն է.
- ա. Զուռն եկաւ պարկն ի բերան,
Տեսէք էն ձրն է,
- բ. Զուռն եկաւ պարկն ի բերան,
Գեղի գգիւրն է.

Սորանից լիտոյ զիմելով անմիջապէս թագաւորին ոկտոմ
են զովարանել նորան Հետեւեալ երգով:

Թագաւոր, թնչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արեւդ նման,
Էն բալատան ծաղիկն՝ որ կբացուի,
Բացուի արեւդ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արևուդ նման,
Էն կարմիր վարդն որ կբացուի,
Բացուի արևուդ՝ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արևուդ նման
Սիրուն մանիշակ, որ կբացուի,
Բացուի արևուդ՝ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արևուդ նման,
Էն խունկի ծաղիկ որ կբացուի,
Բացուի արևուդ նման:

Թագաւոր ինչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արևուդ նման,
Անթառամ ծաղիկ՝ որ կբացուի,
Բացուի արևուդ նման:

Թագաւոր, ինչ բերեմ քէ նման,
Քո կանանչ արևուդ նման,
Զուշան ծաղիկ՝ որ կբացուի,
Բացուի արևուդ նման:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչճնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ պալատան պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչճնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ նռնենի պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչճնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ համասփիւռ պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչճնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ պրաքեօն պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչճնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ նունուֆար պիտէր ծաղկունակ:

Թագաւորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ինչճնի պիտէր ծաղկունակ,
Ծաղիկ ոսկեծաղիկ պիտէր ծաղկունակ:

վերջապէս գովաբանները դիմում են թագաւորի ծնողաց և աղգականներին հետևեալ երգով՝

Գնացէք, ասէք թագւորահէր, թագւորահէր,
Ծառդ գոված է.

Եզ մի խորվու, տիկ մի գինի
Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորամէր, թագւորամէր,
Ծառդ գոված է.

Սել մը սեղան, խոյ մը խորվու
Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորաքուր, թագւորաքուր,
Ծառդ գոված է.

Ուլ մի խորվու, գաւ մի գինի
Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորահարս, թագւորահարս,
Ծառդ գոված է.

Չորս ջուխտ գուլպայ մի մահրամայ
Ծառ գովողինն է:

Գնացէք ասէք, թագւորաղբէր, թագւորաղբէր,
Ծառդ գոված է.

Երկու ճնճուդ, մէկ գարէ հաց
Ծառ գովողինն է:

Գնացէք բերէք սինով սեղան,
Գաւով գինի, ջուխտ դաթաններ,

Նախշուն գուլբէք:

Ծառ գովողին խալաթ տուէք:

Ծառ գովողներն ստանում են ձուածեղ, հալուա, գինի, սեր, և այլ ուտելիղէն: Ազատները ծառը զգուշութեամբ պահում են ասպաշով տեղ, որպէս զի աղջկունք չգողանան և տըղայոց վերայ չծիծաղեն:

Ջամախու գաւառում, ուր կան 24 մեծ և փոքր հայ գիւղեր Ղարաբաղի, Թաւրիղի, Սպահանի գաղթականներ, չունին հարսանիքի ժամանակ այն սիրուն հանդէսները, որ տեսնում ենք Բասենի, Ղիրակի և կամ Դարալագեփի գիւղերում: Սակայն այստեղ էլ հայ ժողովուրդը զուրկ չէ կրօնական զգացումներից. այստեղ էլ փեսան և հարսը իւրեանց ապագայ յաջողութիւնը և բարօրութիւնը յանձնում են տեղական ուխտա-

տեղերի բարեխօսութեան, ուխտատեղիների, որոնք կազմում են մի ծառի տակ բազմեցրած մի տափարակ քար, կամ մի քանի հառարակ քարեր իրար վերայ դարստած:

Հէնց Հարսանիքի սկզբում փեսան առնձին, շրջապատուած իւր ազափներով — մականներով — գուռնայի նուազածութեամբ և Հարսն առնձին, շրջապատուած երկու հասակակից աղջիկներով և երիտասարդ Հարսներով, ուխտ են գնում իւրաքանչիւրն իւր գիւղի մօտի սրբատեղերը, ջերմեռանդութեամբ աղօթում են, մօմ են վառում, խունկ են ծխում, Համբուրում են անպաճոյճ քարերը և դառնում են տուն: Եթէ գիւղի շուրջը կան մի քանի ուխտատեղիներ, ոչ մինը զանց չեն անում, բոլորին էլ կարգով այցելում են:

Այսպէս, օրինակ, Զարգեարան գիւղում ուխտ են գնում «խաչի Սրռ» կոչուած տեղը, որ գիւղից դէպի արևելք Ամրաքիւ լեռան ծառախիտ անտառի մէջն է: Բաշլիան գիւղում այցելում են «Նահատակ» ուխտատեղին, որ գիւղի եզրում, բարձրադիր բլուրի վերայ է, հասարակաց հանգստարանի մէջ: Քեաւանդի գիւղում Հինգ սրբատեղիք կան, 1. «Գալլաքի բաղի նահատակ», 2. «Մուսիանց սուրբ», 3. «Ռուշանենց կամ քեօխենց սուրբ», 4. «Սրբի Բաղ» և 5. «Թեղի տակի սուրբ»: Այսպէս էլ միւս հարևան գիւղերում:

Մինչև այժմ խօսում էի գլխաւորապէս փեսայի նախապատրաստութեան մասին: Այժմ խօսեմ թէ ինչ նախապատրաստութիւններ և հանգէսներ են կատարւում աղջկայ, այսինքն նորահարսի տանը:

Հին Նախիջևանում և Հին Զուղայում, շաբաթ երեկոյին Հարսանիքի երկրորդ օրը, հասակակից երիտասարդ աղջիկունք Հարսնացուին շրջապատելով *հինա* են գնում նորա ձեռքերի վերայ, ներկելու նրանց: Հետևեալ օրը, կիւրսիկէ, թագաւորը, քաւորը, խաչեղբայրը, ազափբաշին, վառ մոմերը ձեռքները, տանում են Հարսի տունը նոր Հանդերձը:

Հանդերձը հագցնելուց յետոյ Հրաւիրում են քաւորին որ Հարսի գօտիկը կապէ: Նախ քաւորը իւր գդակը ծածկում է Հարսի գլխին և քամարի երկու ծայրից բռնած՝ երեք անգամ

անց է կացնում Հարսի գլխից և ոտքերից, ասելով «օխտը տղայ բերես, մի աղջիկ» և ապա կապում է քամարը նորա մէջքը և նուէր տալի Հարսի գլուխ կապողին, ու հեռանում է կանանց բաժնից:

Այս տեղ զոքանչը նոր մոմեր է դնում փեսայի և միւսների ձեռքում, նուիրում է փեսային, ըստ կարողութեան, ժամացոյց, կամ երեքին էլ մի մի մետաքսէ թաշկինակ, դնում է նորա առաջ խոնջա զսնազան ուտելիղէններով (հաւ, հալուա, զաթայ վարադածածկ կամ կարմիր ձու և այլն, որ ազափրաշին իսկոյն և եթ ժողովում, տանում է միւս օրը այգում վայելելու համար:

Դաւալու գիւղում խոր վիրապի մօտ՝ Հարսի քամարը կապում է Հարսի եղբայրը, առանց գլխարկ դնելու Հարսի գլխին, իսկ քսուորը ներս է հրաւիրւում միայն փող նուիրելու գլուխ կապողին:

Դարալագեհակի դաղթական հայերի մէջ, կիւրակէ օբը, թագաւորը քաւորի, ազափների և բոլոր իւրայինների հետ զուռնայով դնում են Հարսի տունը Հարսին բերելու: Եթէ Հարսը մի ալլ գիւղումն է, այն ժամանակ լիշեալ անձինք դնում են ձիանց վերայ, հրացաններ և ատրճանակներ արձակելով և ձի արշաւելով: Երբ մօտենում են Հարսի գիւղին՝ Հարսն քաւորներն աշխատում են փալել արտաքինով: Զուռնայի նուագածութեամբ նոքա շատ արագ արշաւում են ձիանց վերայ, ճարպիկ շարժումներ են անում, հրացաններ արձակում, մի խօսքով՝ աշխատում են գիւղի ուշադրութիւնը իւրեանց վրայ դարձնել: Սոքս արագութեամբ մօտենում են գիւղին և նորից ձիու գլուխը թեքում ու նոյն արագութեամբ յետ արշաւում դէպի զուռնաչիները, որոնք միւս հանդիսականների հետ յետեւից կամաց յառաջ են գալի: Զիարշաւի ժամանակ զուռնան նուագում է, այդ կողմերում սովորաբար «Քեօր օղլու» յայտնի եղանակը: Ինչ կասկած որ գիւղացիք մեծ և փոքր դուրս են գալի նայելու:

Սակայն պէտք է ասել որ այս ձիարշաւը կատարւում է ամենայն տեղ: Նոյն սովորութիւնը մենք տեսնում ենք

Չիրակում, Բասենում, Երևանի կողմերում, Ղազախում և այլուր:

Աղջկայ տունը շինում են թախթ թագաւորի նստելու համար: Աղջկայ հայրը նուիրում է թագաւորին թաշկինակ կամ քիսա և կամ այլ իր և նուէրը կախում է թագաւորի քառից երևալու համար: Նոյնը նուիրում են և քաւորին:

Եթէ թագաւորամայրը նոյնպէս եկել է հարս տանելու՝ նորա մասին երբեմն ասում են զուարճանալու և ծիծաղելու համար հետևեալ խօսքերը.

Խնամի, դու խոշ ես եկել,
Դարդակ ու բոշ ես եկել,
Երկու բոճ ես բերել,
Էն էլ ճամբին ես կերել.
Բերածդ է կանանչ կապաչ,
Թւերն ու փէշը ծակ ա.
Խնամի, դու խոշ ես եկել,
Դարդակ ու բոշ ես եկել:

Հացկերոյթից լետոյ Հագցնում են հարսի հանդերձը: Հագցնում է մի կին, որ հարսի գլուխը չէ կապում մինչև քաւորը նուէր չշնորհէ նորան: Գլուխն յարգարելու ժամանակ զուռնան նուագում է, աղջկունք պարում են, իսկ հարսը տխուր լայիս է: Ոչ մի երգ չեն երգում:

Ապա մօտենում է թագաւորահայրը և կապում է հարսի քամարը երեք անգամ անցկացնելով նորա գլխից, մէջքից և ոտից: Հարսնահայրը նուիրում է իւր խնամուն մի գտակ ու ինքը նորանից ստանում է դրամական նուէր:

Աղջիկը (հարսը) եօթն անգամ պտտւում է հայրական թոնդրի շուրջ, մի անգամ ծնկաչոք համբուրում է թոնդրի շուրթը, համբուրում է հօր ոտքը, մօր ձեռքը, տան շնմի գետինը, դրսի դրան շրջանակը և հրաժարական է տալի հայրական տանը, մայրական օջախին:

Սագանդարները կամ զուռնաչիները բռնում են շիմը և չեն թողնում որ հարսն անցնի, որպէս զի հարսի հայրը նուէր տայ նորանց: Նուէրը կոչւում է դուռըռնել:

Երկու աղջիկ, որ ասում են կըշտի քիւր (կողքի քուր), իսկոյն ըստում են Հարսի երկու ձեռքը, որ արանքով մարդ չանցնի և այդպէս պահում են նորան մինչև Հարսանիքի վերջը:

Ազափները և թագաւորի կողմի մարդիկ, դուրսը կանգնած, դիտմամբ գոչումներ են անում «ճինինի, ճինինի, Հարսը տարան», որպէս զի բարկացնեն Հարսի ծնողաց և բարեկամներին:

Այդ Հրաժարականի, լացի, աղմկի և ուրախութեան ժամանակ ազափներէց միներ, որ կոչւում է *աղուէս*, ընկնում է Հարսի Հօրանց Հաւերի ետեւից և ծածուկ աշխատում է բռնել նորանց և տանել, որպէսզի յետոյ ազափները ուտեն, քէֆ անեն:

Այստեղ այդ անձը Հաւագողութեան Համար կոչւում է *աղուէս* և այս բառով մի անձնաւորութիւն Հարսանիքի ժամանակ *ամենայն տեղ* Հայերի մէջ կոչւում է *աղուէս*, որի պատճառը շատ շատերը չգիտեն. բայց շատ տեղ էլ աղուէսը Հաւ չէ զողանում, այլ լրաբեր է Հարսանիքի ժամանակ:

Թագաւորը, ձեռի թաշկինակով մի խնձոր փաթթած, տեղմում է միշտ իւր շրթունքները նորանով: Եկեղեցին պսակի գնալու ժամանակ աղուէսներից միներ իւր Հետ տանում է մի գաւաթ գինի և մի բաժակ: Իւրաքանչիւր Հանդիսական իրաւունք ունի զինով բաժակը մօտեցնել թագաւորի բերանին ու ասել. «Լիւար Լիւսաւորչին, Հաւատն է Քրիստոսին, օրհնեալ Աստուած, անիւշ, անիւշ, անիւշ» և թագաւորը անձայն անժպիտ, խոնարհ, անտրտունջ, մի կաթիլ բերանն է առնում ու խնձորը նորից սեղմում շրթունքներին:

Ղազախում թագաւորը ազափներով, բարեկամներով, զուռնայով գնում է Հարսի տունը, այն զիշերը ընթրիք են անում, Հարսի *բաժինը* (օժիտը), որ լինում է ժողորաբար զիւղի բաներ, օրինակ. կարպետ, խալիչա, թուկ, դօշակ, վերմակ, բարձ, ձիու զարդն, խուրջին, ջուալ, պղնձէ կուժ, պղնձէ ամաններ և այլն, մի առ մի ցոյց են տալի Հանդիսականներին և ամեն կողմից լսւում է «Աստուած շնահաւոր անի, շէն կենայ»:

Եթէ փեսան ուրիշ գիւղից է գալի, նա նոյնպէս շրջապատուած է լինում խաչ եղբայրով, (որ թուրը ձեռին միշտ անանջատ լինում է թագաւորի մօտ և շրջում է նորա Հետ), ազափներով և բարեկամներով: Դեռ սոքա կէս ճանապարհում *աղուէսը* առաջուց արդէն լուր է բերում Հայտանքաւորների մօտենալու մասին: Դիւղին մօտեցած՝ ձիարշաւ են ուարժում, Հրացաններ արձակում, ճարպկութիւններ անում: Սոքա իւրեանց Հետ բերում են աղջկայ գիւղի ազափների Համար ուտելիք և ըմպելիք, որ կոչւում է *ազափսնայ*:

Երբ աղջիկը հօր տանից պէտք է դուրս գալ, այդ տեղ կատարւում է մի շատ սրտաշարժ տեսարան: Զարդարուած նորահարս աղջիկը, շրջապատուած իւր ընկեր աղջիկներով, զուռնայի նուագածութեամբ բազմութիւ Հանդիսականների առաջ ծանրաքայլ դնացքով պտտւում է տան օջախի շուրջը, ծնկաչոք Համբուրում է օջախի քարը, դուռը, տան շնմբ, պտտւում է թոնրի շուրջը և ծնկաչոք Համբուրում է թոնգրի շուրթը և ապա Համբուրում է ծնողաց ձեռքը, որ վերջին Հրաժարականը տալ: Սյս տեսարանը Ղազարի Ուզունթալա գիւղում, դեռ ևս իմ մանկական ժամանակի լիշողութեանս մէջ խորին տպաւորութիւն է թողել:

Պսակ գնալու ժամանակ թագաւորը գնում է առաջից, նորա կողքին խաչեղբայրը իւր անբաժան թուրը ձեռին, իսկ մի քայլ թագաւորի յետևից գնում է հարսը երկու թևը բռնած հարսնեղբայրը և քոյրերը: Հանդիսականները շրջապատւում են դօրանց և զուռնան ամէնի առաջ մեղմ եղանակով «առաւօտ լուսոյի» նման նուագելով ծանր քայլերով չառաջ է շարժում բազմութիւնը:

Ճանապարհի վերայ եղած տներից իսկոյն և եթ անխտիր կերպով դուրս են բերում ձուածեղ և գինի և հիւրասիրում են ազափներին և միւսներին: Ազափները երբեմն թագաւորի բերանում դնում են ձուածեղի կտոր, որ ինքն իրաւունք չունի վերցնելու: Հէնց որ Հասնում են եկեղեցու դուռը, զուռնան իսկոյն և եթ կտրում է իւր ձայնը մինչև հարս ու փեսայի եկեղեցուց դուրս գալը:

Նրեանի շրջակայ գիւղերում, երբ աղջկանը հազցնում են շորերը, գլուխ կապող կիներ թագցնում է հարսի քամարը և չէ տալի քաւորին, որպէս զի սորանից զրամական նուէր ստանայ: Նրբ քաւորը կապում է հարսի քամարը, ասում է. «Առջնէկդ տղայ լինի»: Քահանան հարս ու փեսային ձեռք ձեռքի տուած կանգնեցնում է և ծնողքը շնորհաւորում են:

Ագուլիսում, կիրակի առաւօտ, աղափրաշին մականերին (ազափներին) մոմեր է բաժանում, իսկ ազափբաշու կիներ աղջկանցն է բաժանում մոմ: Աղափրաշին զրահաւորուած իւր իշխանական զաւաղանով, չալրին թաշկինակ կապած, բոլոր խումբն առած, աղմուկով և նուազածութեամբ տանում է հարսի տունը:

Հարսի հանգերձը հազցնում է քաւորի կիներ, իսկ քամարը կապում է հարսի եղբայր՝ նախապէս երեք անգամ անցկացնելով զլիւով, և ոտքերի տակից հանելով: Ապա աղջկունք և կանայք համբուրում են հարսին և դուրս բերում փեսայի մօտ:

Հրաժարականի ժամանակ աղջկանը պտտացնում են տան բոլոր մասերը, սենեակները, ներքնատունը, թոնդրատունը և այլն, բայց առանց ծնրազրութեան և համբոյրների: Տնից դուրս գալու ընդէին տան ծառան ծածկում է դուռը և թագաւորից նուէր ստանալով՝ նորից բանում է:

Բարեկամները համբուրում են աղջկան, սա էլ համբուրում է նորանց ձեռքը. ծնողքը լալիս են և հանդէսը շարժւում է դէպի Լիեղեցի: Զուռնաչիք կանգ են առնում, երեսները դարձնում են դէպի հարսնահօր տունը, նուազելու եղանակը զըռզըռոցի փոխելով՝ բարկացնում են ծնողաց ու բալեկամներին:

Սանամայրը իւր հետ բերած շաքարի կտորը և կանաչ կարմիր թելը լանձնում է քահանային, որ սա թելից շինէ հարսի համար նարօտ, իսկ շաքարը ձգի աղջկալ տնից բերած գինու բաժակի մէջ:

Հին նախիջլեանի գիւղերում պտակ դնալու և պտակից

դառնալու ժամանակ Հարսն ու փեսան բռնում են թաշկինակի երկու ծալքից, որ արանքով ոչ ոք չանցնի:

Բասենի, Ղիրակի և Վարսայ գիւղերում նախքան Հարսնառների գալը և Հարսին տանելը, Հարսի Հասակակից սղջկունք մէն մենակ Հարսին տանում են ուստի մօտ, ուր նորա գլուխը լուանում են, սանտրում են և երբ իրիցկինը կապում է նորա գլուխը, աղջկունք երզում են նախ և առաջ հետևել տաճկերէն երգը: Նա կոչւում է «գլուխ զովալ»:

«Սղլամա, աղլամա,
Գեալին, աղլամա,
Իրիցկին, իրիցկին,
Բաշը բաղլամա:

Սնամ չըխսըն եալլարի եալլասըն,
Իչսըն սոփուղ սուլար՝ գեօնկլի ազլասըն,
Սնամն կըզը վար, բանի նէչնասըն,
Ազիլ՝ դաղլար, ազիլ, անամ գեօրընսըն:
Չաքտիլար, չաքտիլար օջաղն դաշի,
Ղուրդիլար, ղուրդիլար դիւզինըն աշի.
Չաղըրըն, չաղըրըն կոփում դարդաշի,
Ձէն անայ, շէն բաբայ, աւըն շէն օլսըն,
Ըշտայ բան գեղարամ՝ երըն ենգ օլսըն:
Աթլաղըմ, աթլաղըմ, չըխտըմ էշիկի,
Ղըրըլսըն, ղըրըլսըն ղըզըն բէշիկի,
Սուֆրադայ, սուֆրադայ ղօչղըմ դաշըղի,
Ձէն անայ, շէն բաբայ, աւըն շէն օլսըն.
Ըշտայ բան գեղարամ՝ երըն ենգ օլսըն:
Սնամըն թիւթսիւսի ազրիճա թութար,
Ոթամըն սուֆրասը, մէչդանի թութար,
Ղըզըն ուզանզըսի քիմլարդան թութար,
Ձէն անայ, շէն բաբայ, աւըն շէն օլսըն,
Ըշտայ բան գեղարամ, երըն գէն օլսըն:
Չամ բաշընդա չրայ եախտըմ, եանսատի,
Բեազ բաբամայ Լլլի սալղմ, գեալմաղի.
Ղարդաշ քիւչիւզ իկդի, գեալայ բիլմաղի,
Ձէն անայ, շէն բաբայ, աւըն շէն օլսըն,
Ըշտայ բան գեղարամ, երըն գէն օլսըն:

Յեղէ երեկուան քամին, չելէ երեկուան քամին,
 Բազրոգեան մտել է գեամին, բազրոգեան մտել է գեամին,
 Աղջի, հարսնառդ եկաւ վերի կալերով,
 Հինայ բերին քեզի թղթի ճալերով,
 Եւ հագի, ել կապէ. հարսնառդ եկեր է:
 Աղբօրդ խաբեցին ջուխտմ ճրգմով.
 Քրոջդ խաբեցին ջուխտմ փապուճով.
 Հօրդ էլ խաբեցին լիւրմ թիւթիւնով.
 Մօրդ էլ խաբեցին թուղթմ պուռնութով:

Հարկաւոր եմ համարում վերոյիշեալ տաճկերէն երգի թարգ-
 մանութիւնը դնել այստեղ, նոյնպէս և միւս ստորև լիշեալ
 երգերի թարգմանութիւնը իւր տեղում:

«Մի լար, մի լար,
 Հարս, մի լար,
 Իրիցկին, իրիցկին,
 Գլուխը մի կապիր:

Մայրս դուրս գայ ամարանոցներ՝ վայելի,
 Խմի սառը ջրեր, որ սիրտը կանգնի,
 Մօրս աղջիկ ունի: Էլ ինձ ի՞նչ անի,
 Թեքուէք, սարեր, թեքուէք: մայրս երևի.
 Քաշեցին, քաշեցին օջաղի քարը,
 Սարքեցին, սարքեցին բրինձով փլաւը, (հարսանի քի կերակուր)
 Կանչեցէք, կանչեցէք բարեկամիս, եղբօրս,
 Զէն հալը, շէն մալը, տունդ շէն մնայ,
 Ահա ես գնում եմ, տեղդ լայն մնայ:
 Ձիաւորուեցի, ձիաւորուեցի, դուրս եկայ,
 Կտորուի, կտորուի աղջկայ օրօրոցը.
 Սուփրի մէջ, սուփրի մէջ թողի գդալը:
 Զէն հալը, շէն մալը և ալլն:
 Մօրս ծուխը ծուռը կըծխի,
 Հօրս սեղանը հրապարակ կըբռնի.
 Աղջկայ ասպանդակը հով կըբռնի,
 Զէն հալը և ալլն:
 Զամաճառի գլխին հրագ վառի, չվառուեց,
 Բէգ հօրս դեսպան ուղարկեցի, չեկաւ,
 Եղբայրս փոքր էր, գալ չկրցաւ,
 Ահա ես գնում եմ տեղդ լայն լինի:

Ապա աղջկունք երգում են այլ եղանակով հետևեալ երգը նորահարսի մօր, քրոջ, մայրաքրոջ մասին, որոնք այդ հանդիսին սովորաբար ներկայ չեն լինում:

Համամ ջուպպասի,
Թոխաթ վալասի,
Չաղրըն անասի՝
Գեալսն սարըլսըն
Բոչննայ՝ աղլասըն,
Շօլայ սալսըն:

Համամ ջուպպասի
Թոխաթ վալասի,
Չաղրըն բաջըսի,
Գեալսն սարըլսըն
Բոչննայ՝ աղլասըն,
Շօլայ սալսըն:

Համամ ջուպպասի,
Թոխատ վալասի,
Չաղրըն խալասի,
Գեալսըն սարըլսըն
Բոչննայ՝ աղլասըն,
Շօլայ սալսըն:

Ահա երգի հայերէն թարգմանութիւնը.

«Բաղանիքի վերարկու,
Թոխաթ քաղաքի մետաքսէ թաշկինակ,
Կանչեցէք մօրը,
Գայ փաթաթուի,
Վզովը, լայ,
Ճանապարհ ձգի:»

Նոյնը կրկնում է քրոջ և մօրաքրոջ (խալա) մասին:

Երբ ուստի մօտ «գլուխ գովալու» հանդէսը կատարուում է, այդ միջոցին արդէն Հարսնառնեքը զուռնայով, աղմկով մօտենում են գիւղին: Նորանց առաջ դուրս են բերում գինի, արագ, հիւրասիրում են նորանց և ապա տանում են ուղղակի ուստի մօտ, ուր որ Հարսն է:

Հարսին շրջապատող աղջկունք այդ տեղ նորից մի երգ են

երգում տաճկերէն, որի մէջ բացաղբիւով աղջկայ ազգականնե-
րի բացակայութիւնը, նկարագրում են Հարսի դուրսիւնը:

Արմըղի ալ դըր բունըն,
Քիզիթը քեալ դըր բունըն,
Աթասը եօխ աղլասըն,
Կարդաշը լալ դըր բունըն:

Արմըղի ալ դըր բունըն,
Չիզիթը քեալ տըր բունըն,
Բաջըսի եօխ աղլասըն,
Գալինի լալ դըր բունըն:

Արմըղի ալ դըր բունըն,
Չիզիթը քեալ դըր բունըն,
Խալասի եօխ աղլասըն,
Բիբիսը լալ դըր բունըն:

Ահա սորա թարգմանութիւնը.

Սորա խնձորը կարմիր է,
Սորա սերմը խակ է,
Հայր չունի որ լալ,
Եղբայրը սորա համր է:

.

.
Քույր չունի որ լալ,
Սորա հարսը համր է:

.

.
Մօրաքույր չունի որ լալ,
Սորա տատը համր է:

Այս գուռնան նուագում է, աղջկունք մի տեսակ պար
են բռնում, որ կոչւում է *թեխմախ* և դուրս են բերում Հարս-
նացուին: Տղայքը ձայնում են շարաշ: Արդէն երեկոյեան դէմ
է լինում, որ բոլոր Հանդիսականները Հարսին առած՝ ծանա-
քայլ շարժւում են դէպի ՀարսնաՀօր տունը:

Այս տեղ պէտքէ լիշել որ այն տեղի դիւղերում Հազիւ է
դտնւում այնպիսի մի տուն, որ իւր մեծութեամբ կարողանար
տեղաւորել իւր մէջ գիւղի բոլոր Հրսիւրուածներին, ուստի
այդ պէտքի համար մաքրում չարմարեցնում են մեծ դռներ:

Քաւորը, որ միշտ լինում է Հարսնառների շարքում, բերում է իւր հետ Հարսի Հանդերձը և Հինա, թղթի մէջ փաթըթած և սինու մէջ դրած: Հինայով սինին Ուստան դրնում է իւր գլխի վերայ և առաջինը ինքն է պարում. ապա տալիս է միւս աղջկանց, որոնք հերթով պարում են և վերջը սինին դնում են քաւորի առաջ, որպէսզի նա 15, 20 կոպէկ նուէր ձգի մէջը՝ պարող աղջկանց համար: Այդ գիշերը աղջկունք Հինով ներկում են իւրեանց և Հարսի ձեռքերը:

Հետեւեալ օրը, աղջկայ Հայրը ճաշ է պատրաստում Հիւրերի համար, կերակուր պատրաստող կինը պղնձների բերանը չէ բանում և կերակուր չէ բաժանում, մինչև քաւորը նորան նուէր չանի, 20 կոպէկից մինչև 1 ռուբլի:

Ճաշը վախելուց յետոյ, աղջկայ Հայրը Հանդիսականների առաջ թափում է բոլոր օժիտը, ինչ որ պատրաստել է իւր աղջկայ համար, որ կոչւում է ջհէզ, Ջհէզը զիւղերում սովորաբար լինում է վերմակ, բարձեր, չգուպաներ, մարբաշ, խուրջին և այլն: Կանչողը հատ հատ ցոյց է տալի Հանդիսականներին, իրար վերայ դարսում և վրան նստելով չի վերկենում տեղից, մինչև նուէր չստանայ (երբեմն մինչև 10 ռուբլի) փեսահօրից Հարսնահօր օգտին:

Տղամարդկանց մօտ ջհէզը գննելու միջոցին՝ կանանց բաժնում սովորաբար զիւղի իրիցկինը, եթէ ուս չկայ՝ մի ալ կին կապում է Հարսի գլուխը և նուէր է ստանում քաւորից, որ ասում է *զլօխկապելիր*, և գօտիկ կապելու համար նոյնպէս նուէր, որէ *գօդելկապ*. իսկ աղջկունք, որ ըլուներեց փնջիկ են շինում Հարսի գլուխ զարդարելու համար, նոյն պէս նուէր են ստանում քաւորից-*փնջի փարուս*:

Ուրիշ Հայ երկրներում թաղաւորն ինքն է գնում իւր Հարսնացուն բերելու և առանց պաակուելու աղջիկը չի դուրս գալ գիւղից. իսկ այստեղ, Բասենում և շրջակայքում փեսան իւր իւղում սպասում է Հարսին, որ պէտք է բերեն Հարսնառները:

Հրաժարականի ըոպէին աղջիկը համբուրում է հօր, մօր, եղբօր և միւս բարեկամների ձեռքը, բայց հօր տան օջախը,

Թոնգիրը, իւր առաջին սննդավայրը համբուրելու սովորութիւն չկայ: Աղջիկը հեծնում է ձի և նորան ուղեկցում է նորա եղբայրը, որ այդ դէպքում կոչւում է *մաղար*:

Երբ փեսայի գիւղին մօտենում են՝ մաղարը, այսինքն հարսնեղբայրը, հանում է հարսի տակից Թամբի բարձր և տալիս է հարսնառներից մինին, որ կոչւում է *աղուէս*:

Աղուէսը բարձն առած շտապում է դէպի Թագաւորի տունը: Բայց աղուէսն ամենայն զգուշութեամբ և Թագաւորին շրջապատող ազաւիներից խիստ ծածուկ, բարձր յանկարծ դնում է Թագաւորի ոտաց տակը, որ այդ միջոցում ազաւիներով շրջապատուած *կանգնած է և անպատճառ կանգնած իւր տան երգիկի բարձրութեան վերայ, սպասում է հարսի գիւղը մտնելուն*:

Եթէ աղուէսի անզգուշութիւնից կամ անշնորհութիւնից ազաւիները բարձր նկատեն նախքան Թագաւորի ոտաց տակը դնելը, այն ժամանակ աղուէսին՝ զուարճութեան համար խիստ գանակոծում են:

Թագաւորի ոտաց տակ բարձի դնելը նշան է թէ հարսը խոնարհութեամբ իւր գլուխը դնում է իւր ամուսնու ոտաց կամ իրաւանց տակ:

Թագաւորը հրամայում է ճարպիկ աղուէսի ձիու վզից կախել Թաշկինակ, կամ երեսի սրբիչ կամ մի զոյգ գուլպա և այլն, իսկ ինքն Թագաւորը իւր տեղը բարձի վերայ *անշարժ կանգնած* մնում է մինչև հարսի ձիուց իջնելը: Հարսը երբէք չէ իջնում Թագաւորի տանը, այլ ընդունում են նորան քաւորի կամ Թագաւորի ազգականներից մինի տանը: Թագաւորը իրաւունք չունի գնալ նորա տեսութեան, այլ գնում են նորա կողմից բարեկեղծ նորա մայրը, քոյրը և այլ բարեկամ կանայք և միմիայն կանայք և ոչ տղամարդիկ:

Հարսնեղբայրը միշտ անանջատ մնում է իւր քրոջ մօտ: Գիւղ մտնելու ժամանակ հարսի գաւակին նստացնում են մի երեխայ և հարսնեղբայրը երիւսային իջեցնելու կամ հեռացնելու համար ընծայում է նորան մի ջուխտ գուլպա:

Տան տէրը, որի մօտ իջնում է հարսը, ճաշ է ուտեցնում

Հիւրերին: Հարսը գիշերը մնում է այդ տանը և շրջապատում է աղջիկներով և երիտասարդ հարսներով, որոնք գիշերը աշխատում են ազափների ոտամանները կամ զօտիկ կամ այլ հագուստ գողանալ, իսկ ազափները, ընդհակառակը, աշխատում են գողանալ աղջկանցից որևէ հագուստ:

Վերոյիշեալ եղելութիւնը պատահում է այն ժամանակ, երբ տղան և աղջիկը որոշ որոշ գիւղերից են. իսկ եթէ երկուսն էլ մի գիւղումն են, այն ժամանակ չեն լինում ոչ աղուէս, ոչ բարձ, ոչ հարսի գալուստ և այլն: Այլ սովորական կարգով թագաւորը իւրայիններով գնում է հարսի մօտ և այն տեղից եկեղեցի պսակուելու:

Առաւօտը թագաւորը գնում է հարսի մօտ այն տունը, ուր նորան երեկեան օրը ընդունել են և այն տեղից իբրեւ մի գիւղացի, հանդիսականներով շրջապատուած, նուազածութեամբ գնում են եկեղեցի պսակուելու:

Եկեղեցի գնալու ժամանակ հարսը գնում է թագաւորի յետևից և թաշկինակի մի ծալքը բռնած, որի միւս ծալքը կապած է թագաւորի զօտիկից, որսէսդի երկուսի արանքով, նախքան պսակը, ոչ ոք չանցնի, որ շատ չարագուշակ նշան է: Պսակուելուց յետոյ նոքա գնում են արդէն իրար կողքի և առանց թաշկինակի:

Պսակուելու ժամանակ տղան ծածուկ աշխատում է հանել աղջկայ մատից մատանին և աղջիկն էլ աշխատում է չրտալ:

Եկեղեցուց դուրս գալով ում տան մօտով որ անցնի հսրտանիքը, ամէն ոք թէ բարեկամ, թէ օտար, հարսի զլխին ձգում են դանդաղ կտոր (չիթ, թաշկինակ և այլն), իսկ ազափներին ոչինչ չեն տալիս, ինչպէս անում են այդ այլ տեղերում, բայց պակսի գնալու ժամանակ:

Եկեղեցուց մինչև թագաւորի տունը զուռնայի նուազածութեամբ դանդաղաքայլ ընթանում է հանդէսը և պարում են հարսնիր, աղջիկներ և տղայք: Թագաւորի տան առաջ պատրաստած է լինում սեղան դանդաղան ուտելիքներով ազափների համար: Պարելով ընդառաջ են դուրս գալի թագաւորի

մայրը, հայրը. և վերջինիս երեսը, զուարճութեան համար, ալիւր են քսում, թաղիքի կտոր են դնում զլիւին, քթոց են անցկացնում վիզը: Սկսից անցնելու ժամանակ հարսի զլիւին թուր են բռնում:

«Վանչը», որ նշանակում է յիշատակել զանազան նուիրաբերութիւններ հանդիտականների կողմից, մշեցոց մէջ լինում է երեկոյեան ընթրիքին, իսկ Բասենում լինում է պսակից վերադարձի ժամանակ, թաղաւորի տան առաջ, ուր նորապսակները պարտաւորուած կանգնում են մինչև կանչի վերջը:

Նորապսակները տուն ներս մտնելուց յետոյ աւելը տալիս են հարսի ձեռքը, որ տան յատակը փոքր ինչ աւելում է զանազան կողմերի վերայ: Քաջանան «ծաղմանն» երգելիս թաղաւորն և քաւորը իրար կսղքի և նորանց յետևից հարսը երեք անգամ պտտւում են թոնդրի շուրջը, ու իսկոյն շերեփը և աղը տալիս են հարսի ձեռքը, որ շերեփով խառնի թոնդրի միջի դրած կերակուրը և աղ ձգի նորա մէջ: Ապա հարսին տանում են վարազոյրի յետև:

Գարալադեան խաչիկ գիւղում, հարսը, պսակուելուց յետոյ՝ կրկին վերադառնալով թաղաւորի հետ հօրանց տուն, առաւօտը թաղաւորի հետ միասին, շրջապատուած աղափներով և այլ հրաւիրականներով, զուռնայի ուղեկցութեամբ, պտտւում է գիւղի մէջ, ուր բաղերում քիւրսիների վերայ պատրաստուած է լինում ուտելիք, խմելիք (զինի, արաղ, միրգ, ձուածեղ): Ուտում խմում են ամէնքը, իսկ հարսն ընտանում է խալաթ (նուէր). վերջը գնում է թաղաւորի տունը, բայց ներս մտնել չէ ուզում առանց *ոտնււրիոխէքի*: Սկսորայրը ականջից բռնած մօտեցնում է նորան ձի, կով կամ երինջ կամ այլ անասուն իրրև նուէր, *ոտնւրիոխէք*, մակարներն իսկոյն նշանում են անասունը, այսինքն ականջի ծայրը կտրում են, և „հուշտ“ անելով խրտնացնում փախցնում են վախկոտ անասունին և իւրեանք ծիծաղում են:

Ապա սրահի կտուրից չոր մրգեղէն են ցանում հարսի գլխին և մանր երիւսւք մեծ աղմկով և իրար հրելով ժողովում

են: Չեմում ոտաց տակ կոտորում են կաւէ աման և մակար-
ները կանչում են „կոտորեց:“ Հարսը գնում է իւր տեղը, բայց
մնում է կանգնած և չէ կամենում նստել, մինչև որ սկսուորից
խալաթ ստանայ:

Հին ժամանակ սովորութիւն կար, որ մետաքսէ թելերով
պատած եղեգնեայ փոքրիկ խաչ տնկում էին խնձորի կամ նը-
ռան մէջ և դնում էին նորապսակ թագաւորի գլակի ծայրում,
որ փոխարինում էր թագը: Այժմ վերացել է:

Ղազախի Ուզանթալա գիւղում պսակակատարութիւնից
յետոյ, Հարսը եթէ նա գնալու է մի այլ գիւղ՝ Հանդիսականներով
Հանդերձ նորից վերադառնում է Հօր տունը, ուր պատրաստութիւն
տեսնելուց յետոյ նորան ձի են նստացնում, ու եղբօր կամ մօր
ազգականի Հետ, թագաւորի և նորալինների Հետ ձիերով ընկ-
նում են ճանապարհ: Այստեղ էլ ազափները ձիարշաւ են ա-
նում, բայց քիչ, ըստ որում ուժերը պահում են իւրեանց գիւղը
մտնելու համար:

Բայց եթէ Հարսը մնալու է այն գիւղում, այդ ժամանակ
պսակը կատարելուց յետոյ Հանդէսը շրջում է արդէն դէպի
փեսայի տունը: Դանդաղաքայլ գնացքին ուղեկցում են զուո-
նան, գիւղի երեսայքը, որոնք ըղաւելով, ուրախանալով գը-
նում են: Փեսի տան սրահին Հասած՝ Հանդէսը փոքր կանգ է
առնում, ընդառաջ են դուրս գալի փեսայի մայրը, քոյրը,
Հարսը և միւս կին ազգականները, մին մին մօտենում թագա-
ւորին և Հարսին և համբուրում են նորանց և պսակը շնոր-
հաւորում:

Չստ զուարճալի է այդ տեղ, որ երեքմն ծերունի փեսա-
հայրը սկսում է պար գալ, ճարպիկ շարժումներ անել, քաշ-
քշել իւր կնոջը, որ նա էլ օրօր գայ, ուժով բռնում է կնոջը
որ այնքան բազմութեան մէջ համբուրի, խախլ ու խայտա-
ռակ անի: Հանդէսը առաւել զուարճալի անելու համար
թագաւորի մակարները ալիւր են ցանում, քթոց են ծածկում
թագաւորահօր գլխին, բայց նա առանց մաղաչափ նեղանալու
շարունակում է պարել, ուրախանալ:

Սրահումը Հարսի գլխին ցանում են չամիչ և այլ չոր

մրգեղէն, որ մանր տղայք իրար հրելով ժողովում ուտում են: Զեմը անցնելիս խաչեղբայրը թուրը բռնում է թագաւորի գլխին և թագաւորը կոտորում է իւր ոտաց տակ դրած կաւէ ամանը և անցնում է: Ապա Հարսին տանում են կանանց բաժին:

Վաղարշապատի գիւղերում սկսուրը տան Հարսի շեմում, զլխին, դնում է մի կտոր հաց, իսկ տան ներսը՝ աւելը տալիս են Հարսի ձեռքը:

Հին Նախիջևանում, Հին Ջուղայում, Ագուլիսում, Վաղարշապատի և Քասնի գիւղերում Հարսին հօր տանից դուրս բերելու և եկեղեցի տանելու խառը բոպէլին Հարսեղբայրը աշխատում է համբուրել թագաւորի կողմից եկած Հարսներին և այդ համբուրը կոչւում է *խիւսմապաշ*:

Հին Նախիջևանում պսակից հանդէսը վերադառնում է ուղղակի թագաւորի տունը, ուր զիմաւորում և համբուրում են Հարսին, թագաւորին և խաչեղբօրը, պարում են, երբեմն պարում է և թագաւորաւորը, որի երեսին այստեղ ևս ցանում են ալիւր, զլուխը անցնում են մաղ, Հարսին տալիս են խալաթ և հրաւիրում են ներս:

Դաւալու գիւղում, խոր Աիրապի մօտ, Հարսին եկեղեցուց բերում են փեսայի տունը, նորա առաջ պարում են, դուրս են բերում չոր մրգեղէն ափսէի մէջ, վրան խաչաձև դրած հացի երկու լաւաշ և սոցա վերայ տնկած խաչաձև մեղրամոմեր: Պարելուց յետոյ միւրզը տանում են խուռն հանդիսականների վերայ և լաւաշները դնում են Հարսի զլխին և ներս տանելուց ու իւր տեղը կանգնեցնելուց յետոյ վերցնում են: Զեմում թագաւորի ոտաց տակ կաւէ պղուղ են դնում ոտով կոտրելու համար:

Ագուլիսում պուականատարութիւնից յետոյ նախ դնում են աղջկայ տունը, ճաշում են և ապա փեսայի տուն դնալու ժամանակ նորապսակների բարեկամները փողոցում սեղան են սարքում և հանդիսականներին հիւրասիրում են: Թագաւորի ծառան (եթէ կայ) խալիչա է փռում նոպապականների ոտաց տակ և նոքա, վրայից անցնելով, փող են նուիրում ծառային: Թագաւորի տան բազում աթոռների վերայ նստում են Հարսն ու

փեսան և ընդունում են իւրեանց բարեկամների շնորհաւորութիւնը և նուէրները (շալ, թաշկինակ, մետաքսէ կտոր և այլն) որ մատուցանում են պարելով ձիով քում բռնած: Ապա Հարսին տանում են կանանց սենեակը:

Երեկոյեան դալիս է Հարսնեղբայրը, բերելով կերակուր Հարսի Համար, որ այդ օրը և հետեւեալ օրը կերակուրն ստանում է իւր հօր տնից:

Երեւանում և Վաղարշապատի զիւղերում պսակի ժամանակ, եկեղեցու մէջ, Հարս ու փեսան աշխատում են իրարից խլել մատանին և մինը միւսի ոտը սեղմել, ըստորում, նորանց կարծիքով, ով ում մատանին Հանեց և ոտը սեղմեց, նա էլ կեանքի մէջ կիշխի միւսի վերայ: Այս սովորութիւնը կայ և Դարալագեանցի բնիկ Հալ զիւղերում (Խաչիկ, Կնիշիկ, Արփա, Աղաւնաձոր և այլն):

Թագաւորի տնից դուրս են բերում ձուածեղ, Հալուա, գինի, որոնց Համը տեսնում են թագաւորը և քաւորը: Հէնց այդ ժամանակ էլ խալաթ են նուիրում Հարսին: Թագաւորի մայրը և ազգական կանայք պարելով՝ բարեւում են նորապսակներին, Համբուրում են Հարսին և թագաւորամայրը իւր նորապսակ որդու բերանը դնում է մի կտոր շաքար:

Հետոյ անցնելիս քաւորը թուրը բռնում է գլուխների վերայ և թագաւորի ոտների տակ փշրելու Համար դնում է կաւէ ափսէ: Քահանան շուրջառը ծածկած՝ իրարից ջոկում է Հարսի և փեսայի ձեռքերը և Հարսին տանում՝ կանգնեցնում են կանանց բաժնում փափուկ բարձի վերայ: Այդ րոպէից քաւորը լանձնում է թուրը թագաւորին, որ պահում է իւր մօտ մինչև Հարսանեաց վերջը:

Փեսայի բարեկամ կանայք Հարսին խալաթ են տալի, որ նա Համաձայնի նստել: Խալաթը ժողովում է Հարսի Համար հարսնաքերը, մի պառաւ կին Հարսի ազգականներից, որ նորան ուղեկցում է և մնում է նորա մօտ մինչև Հարսանիքի վերջը: Բերում են Հարսի բերած բաժինքը և կանանց մէջ մի առ մի դնելով ասում են չխնամին շէն կենայ: Կանայք պարում են, ուրախանում են և երեկոյեան ցրում:

Գարալագեաղի դաղթական Հայերի մէջ, երբ Հարսանեաց
Հանդէսը պատկից վերագառնում է Թագաւորի տունը, Հարոյ
զլխին ցտնում են չոր միրգ: Բարեկամները սովորաբար ընդ-
առջ դուրս գալով բարևում են, իսկ ազաւիները ծիծաղելու
և զուարճութեան համար երգում են Հետեեալ երգը՝ դիմելով
Թագաւորի մօրը:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Քէ դաստա գիւլ եմ բերել:
Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Կարմիր խնձոր եմ բերել:
Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր միչեր եմ բերել,
Քէ աչքի լուս եմ բերել:
Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Քէ ոժ (ոյժ) Թաղաթ (նոցնր) եմ բերել:
Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Քէ ծամ փետոդ եմ բերել:
Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Քէ աչք խանոյ եմ բերել:
Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Բերան ծռող եմ բերել:
Թագաւորի մէր, դուս արի,
Տես քէ ինչեր եմ բերել,
Ինչեր մինչեր եմ բերել,
Ջերեփդ խոլս եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
 Տէս քէ ինչեր եմ բերել,
 Ինչեր մինչեր եմ բերել,
 Պուճաղղ քանդող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
 Տէս քէ ինչեր եմ բերել,
 Ինչեր մինչեր եմ բերել,
 Դուլսղ Թագող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
 Տէս քէ ինչեր եմ բերել,
 Ինչեր մինչեր եմ բերել,
 Քէ տնէ դուս խանող եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
 Տէս քէ ինչեր եմ բերել,
 Քէ գեօլի դազ եմ բերել,
 Լեզուն կէս գազ եմ բերել:

Թագաւորի մէր, դուս արի,
 Տէս քէ ինչեր եմ բերել,
 Թոնդրին կոխող եմ բերել,
 Ակէն խանող եմ բերել:

Տանը մօտեցած՝ գուռնաչին ստանում է իւր խալաթը: Ստանում է խալաթ նոյնպէս և Հարսնեղբայրը: Նորապսակները ներս են մտնում տուն և տեսնում են, որ Թագաւորի թախտին նստած է մի երեխայ, իսկ Հարսի տեղում նստած է մի աղջիկ *) որոնք քաւորից մի քանի կոպէկ ստանալով հեռանում են տեղներից: Սակայն Հաբուր մնում է կանգնած իւր տեղը, չէ կամենում նստել. զալիս է սկեռալքը, խոտտանում է նուլը՝ նորան՝ օրինակ մի կով և ապա թէ՛ Հարսը Համաճաչնում է նստել:

Երբ ամենքն էլ տեղաւորում են և Թագաւորը իւր քաւորով և ազափներով նստում է իւր թախտը, այդ ժամանակ սկսում է ծաղը: Թագաւորի բարեկամները իւրեանց տներից բերում են Թագաւորի Համար նուէր, այն է երկու երեք գա-

*) Երբխաչքը նստացնում են որ նորապսակները ճննդաբեր լինի Խմբ.

Թայ, մրդեղէն, եհած Հաւ, և ալլն և վրան վառած մեղրամոմեր: Այդ նուէրը կոչուում է ծաղ:

Հէնց որ իւրաքանչիւր անգամ ծաղը դրսից բերւում է ներս, Թագաւորի երկու կողքին նստած նրկու ազափններից մինը բացականչում է. «Ահաւ որ էկաւ, բարով էկաւ: Թագւորի ճըճկըներ.»

— «Համմէ». իսկոյն պատասխանում է նորան միւս կողքի ազափը: Ապա շարունակում է առաջինը, քիշելով ծաղ բերողի անունը.

«Ներսոն քիշայ, Թագաւորին բարի,
«Ասված իւրը տայ Հազար բարի,
«Ոտն ոյխար, տկով գինի,
«Ասված Թագաւորին օխտը որդի,
«Օխտը որդու սեղան նստի,
«Կիւտանը դաշտը պանի,
«Չար կամը դուռը պատուի,
«Հայ տունը շէն՝ հայ տունը շէն.»

Նոյն Դարալագեաղի Ազատակ գիւղում նոյն խօսքերը կըրկնում են Հետևեալ կերպով.

Մարկոսն ուզեց Թագաւորին բարի,
Ասված տայ ընդարը Հազար բարի,
Օխտը որդու սեղան նստի,
Կիւտանը դաշտը բանի,
Չար կամը դուռը պատուի,
Կատուն մըռնչայ,
Մուկը փըռնչայ,
Օխտը տարուայ փուշը կընանչայ,
Հայ տունը շէն, տունը շէն:

Ամեն մի ծաղ ներս մտնելիս բոլոր վերոյիշեալ խօսքերը նորից կրկնում են և ազափները ծաղերը վերցնում պահում են յետոյ վայելելու. այդ բոլոր ծաղերը միասին կոչուում են Թագաւորի խազնայ:

Երեկոյեան լինում է մեծ հրաւեր: Գիւղի իւրաքանչիւր տան մեծը հրաւիրւում է ընթրիքի և այդ երեկոյ, ընթրիքից անմիջապէս առաջ, լինում է կանչ, այն է որ իւրաքանչիւր

հրաւիրուած իւր կարողութեան չափ մի գումարով նպաստում է թագաւորահօրր: Մի մեծ սինի դնում են քահանայի և պատուաւոր հիւրերի առաջ, կանգնում է ճարպիկ դաւուլին, ու ամեն մի նուիրած փող ձեռքում պտտցնելով օդի մէջ՝ լիշտակում է տուողի անունը և դնում է սինու մէջ: Առաջին նուիրաբերութիւնը անում է քաւորը:

Կանչը վերջանալուց յետոյ սկսւում է ընթրիքը, որից յետոյ պարողները՝ արք և կանայք կազմում են մեծ շղթայ և մինչի ժամի 3—4 առաւտեան պարում են 12 տեսակ պար, որոնց եղանակները նախ ծանր են և ապա առտիճանաբար արազանում են: Պարերի տեսակները սոքա են. 1. Ծանր գեօնդ. 2. Ծունկ կտրուկ, 3. Մայմօ. 4. Երեք ոտ. 5. Մաշկէ. 6. Հէօրօր. 7. Եարդեօզալ. 8. Սէթայի. 9. Թալափի. 10. Սիւզմա. 11. Եալլի. 12. Թռուկ: Այս պարերի մանրամասն նկարագրութիւնը կարելի է կարդալ «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք» աշխատութեան մէջ Քաջբերունոյ:

Հին Զուղայում կամ Հին Նախիջևանում հարսանիքի վերջին երեկոյին լինում է *կանչը*: Այս տեղ էլ առաջինը նուիրում է քաւորը: Կանչը կատարում է ազափներից մինը-ճարպիկը-որ իւրաքանչիւր նուէր լիշելիս զիմում է թագաւորի մականներին (ազափներին) այս խօսքերով.

— Թագաւորի մականնէր:

— Ամէն, ամէն. պատասխանում են մականները միասին:

— Աստուած ձեզ բարի ամէն. Աստուած սաղ պահի քաւոր աղէն, Աստուած նորա որդուն (կամ եղբօրը և այլն) փոխանի, որ լիշեց մեր թագաւորին 10 մանէթ, շէն կենայ, շէն կենայ:

— Զէն կենայ, շէն կենայ. պատասխանում են մականները:

Այսպէս էլ շարունակում է իւրաքանչիւր նուիրողի համար: Ապա վերջում յայտնում է ընդհանուր գումարը, որից և ստանում է իւր վարձը ներկայ քահանայի ձեռքից, իսկ գումարը յանձնւում է թագաւորահօր:

Ղազախի Ուզունթալա զիւղում նոյնպէս լինում է վերջին գիշերը նուիրաբերութիւն, որ այն տեղ կոչւում է *լիշելիք*:

Մի ճարպիկ և լիզուանի մարդ, գլխաւորապէս դաւուլչին (թմբկահար), կանգնում է տան մէջ տեղ, Հանդիսականները առաջ և զանազան աւելցուկներով գտնում գովաբանում է նուիրողներին՝ ձեռքում խաղացնելով նուէրը: Զատ տասնեակ տարիներ առաջ, շատերը գիւղացիներից այդ յիշելիքի երեկոյն փողի փոխարէն լիշեցնում էին կով, խոզ, ձի, փեթակ մեղու և այլն:

Սովորաբար ճարպիկ լիշողը դիմում է թագաւորի մակարներին:

— Այ թագաւորի մակարնի. կանչում է նա:

— Համմէ Համմէ. պատասխանում են նոքա:

— Աստուած ձեզ պարի ամէն, շէն կենայ Ղուգեսասնց Գիքին (Գրիգորը), Աստուած նրան Հաստատ պահի, մեր գիւղից, մեր իշխաններից անպակաս անի, նրա մինը Հարիր տեառնայ՝ Հարիրը՝ Հզար. Աստուած նրա խուփրան քցած պահի, թիւնգին դրած, էս ուրախութիւնը մի օր էլ Աստուած նրան արժանացնի, ըսօրէց էլ նրա որթու կարմիրը կապենք, որ լիշեցրել ա մեր թագաւորին մի լաւ կով՝ Ֆորթը տակին, շէն կենայ, շէն կենայ:

— Զէն կենայ, շէն կենայ. կրկնում են մակարները:

Գիւղի չարաճըճի պատանիները, որ իբրեւ Հանդիսատեսներկայ են լինում, սկսում են կովի նման բառաչել, ձիու նման խրխնջալ, խոզի նման կղկղալ, մեղուի նման բզզալ, նայած՝ թէ ինչ է լիշեցրած: Սակայն այժմ լիշեցնում են միայն դրամ և դորանով փակուել է տղայոց չարութեան ասպարէզը.

Դարալագեաղի գաղթական Հայերի մէջ, կանչի գիշերը, երբ Հրաւիրուած ժողովի ըզը անձնատուր է լինում պարի և ուրախութեան կամ մասամբ արդէն ցրուած են լինում, թագաւորը, ազափները և այլ մերձաւոր ընկերները Հաւաքում են առանձին սենեակ կամ տուն և ուտում են Հարսի Հօրանց տնից ուղարկած ուտելիքները: Այս ընթերիքը ասում է «տլուժաժայ»:

Դաւալու գիւղում թագաւորի «որսից» յետոյ է լինում «ակուժաժայ»: Այդ տեղ զոքանչը փեսայի Համար ուղարկում

է մի քանի գաթալ, եփած հաւ, մի աման հալուա, մէջ տեղը դրած արծաթ մանէթ, աւելի կամ պակաս, ըստ կարողութեան իբրեւ նուէր փեսային: Զուռնան ուղեկցում է այդ ուտելիքը մինչև փեսայի տունը:

Բասենում և Ղիրակում ասում է «առկաթաթուն» և լինում է այն երեկոյին, երբ «որսից» կամ նորանց բարբառով «հաւթառունքից» մնացած հաւերը ուտում են ազափները և այլ մօտիկ բարեկամները: Այս ընթրիքի ժամանակ թագաւորը չէ կամենում ուտել, չէ կամենում ատամները շարժել, մինչև որ հարսնեղբայրը փող է նուիրում նորան:

Ազուլիս «առկաթաթի» փոխարէն, երկուշաբթի օրը լինում է խնամակալի: Ազափբաշին զուռնայի հետ գնում է հարսնահօր մօտ և հրաւիրում է հարսի ծնողաց և բարեկամներին փեսայի մօտ: Փեսայի տանը սորանց ընդունելու ժամանակ փոխադարձ տալիս են միմեանց կարմիր ձու:

Հին Զուղայում կանչի ընթրիքի հետեւեալ առաւօտ, երկուշաբթի օրը, թագաւորի տան բազում, գորգի վերայ քաւորը դնում է խաչաձև թուրը և պատեանը: Մօտն էլ մի բաժակ գինի: Թագաւորը երեք անգամ ծունր է իջնցնում թրի վերայ և բաժակ գինին խմում: Ապա երկու ազափ բռնում են թրի երկու ծայրը՝ սուր բերանը դէպի վեր: Ազափբաշին տալիս է թագաւորին մի կենդանի հաւ, որ բերել էր նա հարսի հօրանց տնից: Թագաւորը հաւի ոտերը բռնած, նորա վիզը այնպէս է զարկում թրի բերանին, որ հաւի գլուխն իսկոյն և եթ թռչում է: Ազափներն էլ նոյն ձևով մորթում են իւրեանց տնից բերած հաւերը և այս ասում է «որս տալ»:

Որսի հաւերը եփում են և այգիներում վալելում են այն ուտելիաց հետ միասին, որ ազափբաշին բերել էր հարսի հօրանցից: Այդ երեկոյին նորահարսը պարում է:

Այս տեղ, ժողովրդի սովորութեամբ ազափբաշին, բացի վերոյիշեալ պարտաւորութիւնները, որ մենք արդէն տեսանք, ունի և հետեւեալ պարտականութիւնները. ապահով պահել թագաւորի զլխարկն ու կօշիկները, որ հարսնատան չար տղայք

աշխատում են գողանալ և փրկանքով դարձնել. բ. Հարսնատնում թաղաւորի Համար բերած «խոնջաններ» պահել, որպէս-զի տղայքը չգողանան ուտեն: գ. Հարսնահօր տնից որսի Համար Հաւ բռնել և գ. թաղաւորի շորերը Հագցնել:

Այս պարտականութիւնները վաղարշապատի գիւղերում դրուած են խաչեղբոր վրայ:

Դաւալու գիւղում ազափները բերում են մի մի Հաւ և առաջինը թաղաւորն է զարկում թրով Հաւի վզին և զլուխը թռցնում, ապա ազափները: Սա ասում է «որս»: Մորթած Հաւերը կանխապէս թաղաւորի տան երգիկից ցած են ձգում և ապա պատրաստում են ու ուտում:

Դարալագեաղի դաղթականների մէջ կանչի Հետեւալ առաւօտ, երկուշաբթի, թաղաւորը, քաւորը և ազափները սազանդարներով կամ զուռնայով պտտում են բարեկամների տները և Հաւեր ժողովում, որ ասում է «ղուշ» և ծառերի Հետ միասին կազմում են թաղաւորի խազնան:

Հրաւիրուածները, իբրեւ վերջին ճաշ, վայելում են խաշ, այսինքն ոտ ու գլուխ:

Սալմաստի գաղթականները Հարսանիքի վերջը երբեմն պարում են և երգում Հետեւալը.

Լուսնակը կըշտանց կլթայ,
Խարսները խերանց կէթայ,
Էշ կնիկը, գէշ կնիկը,
Մածուն կուգեմ թան կրերի,
Ալըրմաղով ցան (աթարի փշրանք) կրերի:

Դարալագեաղի Ազատակ գիւղում, Հարսանիքի վերջը, երբեմն երգում են ստորեւ դրած երգը և Հետը պարում են «ծուռնկ կոտրուկ» պարի եղանակով:

Խաթի կէս կորեկ ունեմ ցանելու խամայ.
Տունը մէ ոսկի (վեցկի) տուէք վարելու խամայ.
Տունը մէ մանգեռ տուէք ցանելու խամայ.
Տունը մէ մայգէօն (մանգաղ) տուէք քաղելու խամայ.
Տունը մէ ջառջառ տուէք ճեճելու խամայ.
Տունը մէ քեառէշք (որսելի) տուէք էրնելու (քամել) խամայ.
Տունը մէ սարաթ տուէք մաղելու խամայ.

Տուներ մէ թիւրա ($1/3$ փթանոց չափ) տուէք չափելու խամայ.

Տուներ մէ ճաղաչ տուէք աղալու խամայ.

Տուներ մէ թոնդէր տուէք թխելու խամայ.

Տուներ մէ կնիկ տուէք լսանելու խամայ.

Տուներ մէ մարդ ժողուէք ուտելու խամայ.

Ժողովուրդը ցրուելուց յետոյ՝ թագաւորը, ազափները և մօտ բարեկամները բանում են թագաւորի խաղնան, վալելում վերջացնում են, ապա ազափները դատաստան են բանում լուռ և համր թագաւորի անունից: Ներկայ եղողներից ով քիչ փող է նուիրում ազափներին, վերջիններս խօսոյն ենթարկում են նորան զանազան պատժի, կալանաւորում են, կապում են ալլ և կնոջ միասին և այլն:

Չիրակի, Կարսայ և Բասենի գիւղերում առաջինը թագաւորն է զարկում հաւի գլուխը և այդ հաւը պէտք է ուտեն պսակուած մարդիկ, իսկ միւս հաւերից մինը քահանայինն է, մինը քէհինը, մինը զուռնաչուն և մինը հարսին ու փեսային, մնացածն՝ ազափներին, որ յետոյ ուտում են: Հաւերը ժողովում են ազափները և դրանց մորթելը կոչում է «հաւթուունք»: Սորանով էլ վերջանում է հարսանիքը:

Գարալագեաղի գաղթականների մէջ թագաւորի խաղնան կողոպտելուց յետոյ՝ հարսի մօտ ժողովում են կանայք, բերելով իւրեանց հետ զանազան կերակուրներ, որ նորանցում անուանւում է քերաւայ: Ապա զուռնայով գնում բերում են հարսի ջհէղը, որ մի ազափի գլխի վերայ դրած պարելով բերում են: Գալիս է թագաւորի հայրը, որի բացակայութեամբ չէ կարող բացուել ջհէղը և տալիս է մի ուռբլի և աւելի լուրջումը (նուէր) ջհէղ պահող հարսնամօրը կամ հարսի քրոջը:

Կանայք մի առ մի գննում են ջհէղը և յետոյ յանձնում փեսայի մօրը, որը իւր կողմից նուիրում է այս կամ այն բարեկամին ջհէղից մի զոյգ գուլպայ, ձիու նոխտա, ջրի բաժակ և այլն:

Հարսնեղբայրը (խարսնաղբեր) որ մինչև այդ ըոպէն լինում է նորահարսի, իւր քրոջ մօտ, ստանում է փեսայի հօրից իբրև նուէր մի կաբա, կամ գլխարկ կամ ալլ հագուստ:

Խաշն ուտելուց յետոյ երեցփոխը կոտորում է ուրցը և իւր զարդերով մի մի ճիւղ բաժանում է պատուաւոր մարդկանց, իսկ մէջ տեղի գլխաւոր ճիւղը նուիրում է քառորին և նորանից իկեղեցու օգտին ստանում է նուէր: Քաշանան բանում է նաւրօտը և խարջրկոթը (ուսկապները):

Ագուլիսում թաղաւորին արգելում է շիմում բարեկամներից մի երեխայ և առանց նուէրի չէ թողնում որ մտնի Հարսի սենեակը նաւրօտը վերցնելու քաշանայի ձեռքով: Քաւորը թուրը Հանած կանգնում է՝ քանի որ քաշանան կատարում է կարգը, և սպա թրով կտրում է նաւրօտը և տալիս է թաղաւորին բարձի տակ պահելու Համար:

Դարալագեազի Կորագիզ, Սէս և այլ գիւղերում, նաւրօտը անմիջապէս վերցնելուց յետոյ, ազափները բանում են փեսայի Հագուստի բոյոր կապերն ու կոճակները, նոյնպէս և արիւնոտ դանակը, որ նորանց բարբառով ասում է խանգեօրծ, աչն է Հանգոյց: Նոյնը անում են և Հարսին նորա հարսնորհիւրները:

Հարսանիքը սորանով վերջանում է, ըսյց փեսան եօթ օր պաս է պահում, որ եօթն արու գաւակ ունենայ:

Պսակուելուց յետոյս երբ նորահարսը առաջին անգամ զընում է եկեղեցի, նորա գէմի պատկերի շուրջը վառում են շատ մոմեր: Մեծ պասի միջնեքին Հարսի Հայրը իւր աղջկայ Համար բերում է թաքաղ, այսինքն զանազան մրգեղէն և ուտելիք: Ծաղկազարդին իւր աղջկան Հրաւիրում է իւր տուն և այդ կոչւում է դարձ, և պահում են նորան մինչև Համարաձում:

Ն Ա Ն Ի Կ Ն Ե Ր

ԵՐԵՒԱՆՑ ՔԵՆՏԵՆՆՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ.

(Օրորոցի երգեր)

Ա.

Դարալագեազի Կնիթիկ գիւղում:

Նանիկ ասեմ՝ քնես դու,
Ծածկեմ՝ քրտնես դու,

Ծածկածն եղ. գցեմ,

Վարդի նման փռուես դու:

Սիրտս խոցով ետրայ ա,

Թաքուն չի, աշկարայ ա,

Դեղ կանեմ, դարման կանեմ՝

Դեառ էն ետրէն ետրայ ա:

Աստըծունէ նման ա,

Թռռ (անձրև) կայ, տափը նամանայ,

Նանին բերի քիանայ (քեզանից)

Բաջու սիրտը թռռանայ,

Ես նան ունեմ մոլորած,

Գիշերը քունը կորած.

Նանն ու բաջին թնչ անի.

Պուճուր տղայ մլորած:

Չարդախը ցան եմ ածել,

Բոյիդ. նման եմ ածել,

Ես էլ քեզ ջան եմ ասել,

Մեծացրած ման եմ ածել:

Նանիկ արա, մեր պզտիկ,

Չամիչ բերեմ՝ կեր պզտիկ,

Ծառի տակին ձնէ բուկ,

Քաղեմ եփեմ, կեր պզտիկ:

Բ.

Դուրաւագեազի խաչիկ. գիւղում պապը իւր թռռին իս-
զացնելու ժամանակ.

Ձիւնն եկաւ քուլայ քուլայ,

Պապն ասեց դանեն ուր ա,

Գէլն ասաց, հրէս տարայ,

Չունն ասեց, հրէս բերի,

Պոչիկ թիւլայ,

Մեղրը կերար, պուլիկս հւր ա:

Գ.

Նոյն գիւղում, յուսարացին, երեխային խաղացնելու ժա-
մանակ մալրը երգում է:

Լիսը լիսացաւ.

Հարսը վերկացաւ.

Հացը գողացաւ.

Կերաւ կշտացաւ.

Սկեսուրն իմացաւ,
Պատրոնը կռուացաւ,
Գնաց թուրքացաւ,
Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա:

Դ

Ղազախի: Ուզունթալա զիւղում տատն իւր թուին խաղաց-
նելու ժամանակ:

Պապար կանի կըտիտը,
Հարսն ու աղջիկ խտիտը (զիրկը):
Խնձորը կճի, ծուլ անի,
Զիզի հարսին կուլ անի:
Ծառի, Տէրի չարթն (կաչաղակ) եմ,
Աղջկերանց մարդն եմ,
Ծառի Տէրի հոպոպն եմ,
Աղջկերանց փոփոքն եմ,
Ծառի Տէրի ճիւղէն եմ,
Աղջկերանց զիւղէն եմ:

Ե.

Հին Ղախիջեանում:

Լալա ասեմ քունդ տանի,
Չար կամարիկ ջուրը տանի,
Ով որ քեզ չի սիրում,
Թող նրան ջուրը տանի:
Էս օր մեր տունն խան ա գալու,
Բազ ու բաղլէն ման ա գալու,
Հարս ու աղջիկ էջվանումը,
Թուփ ճաղիկը մէջդանումը,
Ոսկին ծոցին ճնկճնկաց,
Այ ձին տակին խրխնջաց:

Զ.

Երևանում և Ղազախի Ուզունթալա զիւղում, ձեռքերի
վերայ թռցնելով երեխային:

Էդ ով էք էդ կտերը,
Թուցրէք էդ ծտերը,
Ազափ տղի տեղն ինչ ա
Կոկոմ կոկոմ ծծերը,
Թուփ, թուփ, թռցնեմ,
Սև հաւի միս կերցնեմ,
Ազափ բաշուն հասցնեմ:

Է.

Հին Նախիջևանում աղջիկ մանկան համար:

Դանդանի դանդան պիտի,
 Մի լաւ տղայ բանդ պիտի,
 Քիբը քար ու քանդ պիտի,
 Դան դանի դան դանեցի,
 Բերանը եկեղեցի,
 Տուն եկաւ համբուրեցի,
 Դուրս եկաւ բարեկեցի,
 Աղջիկ ունիմ նմանի,
 Ձենք տալ հազար թիւմանի,
 Բուրդ բերէք բաժինք անի,
 Ուղտ բերէք բարձի տանի,
 Կտանք մի բաղիրգեանի
 Քորին գայ ճեհէզը տանի:

Ը.

Ալէքսանդրապօլում:

Ծափին ծափին կուլկուլայ,
 Հալուայ շաքեար կուլ կուտայ,
 Ելէք, աշեցէք վե գութայ,
 (Տութիթ) խանումը տուն գութայ,
 (Կաբրիէլ) աղան տուն գութայ,
 Ձի խորոզը (աքաղաղ) մորթեցէք,
 Թղթով թնդիր վառեցէք,
 Տութիթ խանումիս փալը պահեցէք:

Թ.

Դարալսզեազի էրզափին գիւղում, երեխային լողացնելիս և քուն դնելիս:

Էրկնը վզիկ,
 Թափտէր ճրիկ,
 Առնէր քնիկ,
 Ջաղամաթի քունը քեզիկ: